

ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ
ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ
ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΦΑΚΕΛΟΣ ΓΙΑ ΤΟ ΜΑΘΗΜΑ
«Θεωρία και συγκυρία: Κρίση, «Δημοκρατία»,
«Λαϊκισμός», Βία & «Πολιτισμός»

Στέφανος Πεσμαζόγλου
Καθηγητής

Αθήνα
2012

**‘Θεωρία και συγκυρία’: Κρίση, ‘Δημοκρατία’,
‘Λαϊκισμός’, Βία , & ‘Πολιτισμός’ (Κ.Μ. 110361)**

Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας Παντείου

Υπεύθυνος καθηγ. Στέφανος Πεσμαζόγλου

A. Υλικά Μαθήματος (6 φυλλάδια - στόχοι, σχεδιάγραμμα κ.α.)

Θα δοθούν επί προσθέτως μετά το Πάσχα : Δεξαμενή Θεμάτων από την εξεταστέα ύλη, που θα είναι τμήμα τα των δύο βιβλίων τα οποία έχουν δοθεί εναλλακτικά (Tz.Todorov, Col. Crouch), και του φακέλου.

B. Φάκελος άρθρων: Περιεχόμενα (245 σελ.)

I. Περί Κρίσης, Jürgen Habermas ‘Europe's post-democratic era. The monopolisation of the EU by political elites risks reducing a sense of civic solidarity that's crucial to the European project’, εφημ. Guardian, Πέμπτη 10 Νοεμβρίου 2011, στον δικτυακό τόπο: <http://www.guardian.co.uk/commentisfree/2011/nov/10/jurgen-habermas-europe-post-democratic/print>, **Immanuel Wallerstein**, ‘Δομικές Κρίσεις’ επιθ. *Σύγχρονα Θέματα*, τ. 110, Ιούλ. – Σεπτ. 2010, σ. 90 – 96, , **Βασ. Πεσμαζόγλου**, ‘Κρίση: πρίσματα θέασης’, επιθ. *Σύγχρονα Θέματα*, τ. 115, Οκτ. – Δεκ. 2011, σ.8 – 16, **Γιάννης Μπαλαμπανίδης**, ‘Αναγνώσεις της ελληνικής Κρίσης’, επιθ. *Σύγχρονα Θέματα*, τ. 110, Ιούλ. – Σεπτ. 2010, σ.5 – 11

II. Κείμενα περί Δημοκρατίας, Λαϊκισμού, Κυριαρχίας: ‘Φάκελος «Λαϊκισμός & Δημοκρατία» (επιμ. Γρ. Ανανιάδη, Γιώρ. Κατσαμπέκης, Γιάν. Σταυρακάκη) **Margaret Canovan** ‘Εμπιστοσύνη στο Λαό’! Ο Λαϊκισμός και οι δύο όψεις της Δημοκρατίας’, **Ernesto Laclau**, ‘Λαϊκισμός: Τι σημασία έχει τα’ όνομα’ · ‘Ο Αναγκαίος Λαϊκισμός’, συνέντευξη του Ernesto Laclau στον Νίκο Χρυσολωρά· **Νίκος Σεβαστάκης**, ‘Το μίσος για τη Δημοκρατία; Από την κριτική στις προγραφές’, , επιθ. *Σύγχρονα Θέματα*, τ. 110, Ιούλ. – Σεπτ. 2010, σ. 57 - 89 .

III. Κείμενα περί Βίας (πολεμικής & τρομοκρατικής μετά την 11/9/2001): Barbara Kingsolver, ‘A Pure, High Note of Anguish’, και **Edgar Morin**, ‘Παγκόσμια κοινωνία εναντίον παγκόσμιας τρομοκρατίας’(επ. *Σύγχρονα Θέματα*, τ.78, Δεκ 2001,σ 5-13) **Στ.Πεσμαζόγλου**, ‘ Στον καθρέφτη του Κοσόβου: Δυτικές αντιλήψεις περί «Δημοκρατίας» και «Αυτονομίας» ,‘Υπογράμμιση και Πατρωνία της Διαφοράς’ στο *Κόσοβο: Η Διττή Ύβρις. Επιτήρηση και Τιμωρία* Πατάκης, 2001,σ.71-102 & 325 – 360 αντιστοίχως

1 ΦΥΛΛΑΔΙΟ 1.

‘Θεωρία και συγκυρία’: Κρίση, ‘Δημοκρατία’, ‘Λαϊκισμός’, Βία, & ‘Πολιτισμός’

(Κ.Μ. 110361)

Στόχοι & Παρουσίαση Μαθήματος Εισάγοντας θεματικές και τρόπους σκέψης

Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας
Υπεύθυνος καθηγ. Στέφανος Πεσμαζόγλου
Τρίτη 2 – 5μμ, αίθ. Β2 2^ο όροφο νέου κτιρίου

Στο μάθημα αυτό, επιλέγονται θέματα από την επικαιρότητα και δοκιμάζονται ποικίλες θεωρήσεις. **Η έμφαση φέτος είναι γύρω από τις έννοιες Κρίση, ‘Δημοκρατία’, ‘Λαϊκισμός’, & ‘Πολιτισμός’ την χρήση και κατάχρηση τους.** Ακόμη εξετάζονται οι ποικίλες μορφές βίας σε σχέση με τα ενδεχόμενα αίτια που τις προκαλούν και σε συνάρτηση με αξίες και αρχές (δίκαιο, ηθική και πόλεμος, κυριαρχία, ασφάλεια και ανθρώπινα δικαιώματα). Ποικίλες ερμηνευτικές θεωρήσεις και προεκτάσεις παρουσιάζονται πάντα σε συνάρτηση με την συγκεκριμένη ανάλυση και κατανόηση των συμβάντων στην συγκεκριμένη πρόσφατη συγκυρία. Στο παρελθόν εξετάστηκαν και θα επανέλθουμε και φέτος - στην διαλεκτική των τρομοκρατικών ενεργειών και των στρατιωτικών επεμβάσεων και τους τρόπους που υπονομεύουν την Δημοκρατία και τον πολιτικό πολιτισμό. Το σεμινάριο έχει στο επίκεντρο πρώτιστα τρόπους σκέψης, αντιλήψεις και νοοτροπίες όπως αποτυπώνονται στον γραπτό λόγο. Δεν είναι μάθημα διεθνολογικό ούτε αυστηρά ιστορικό ή θεωρητικό. Κινείται σε ένα ενδιάμεσο επίπεδο θεώρησης ανάμεσα στην ‘καθαρή’ θεωρία και τα τεκταινόμενα στην κατεύθυνση κατανόησης.

Το μάθημα έχει σεμιναριακό χαρακτήρα (ενίοτε καλούνται εισηγητές/τριες). Η εξειδικευμένη βιβλιογραφία διανέμεται με σημείο αναφοράς τις φοιτητικές εργασίες

Ενδεικτική βιβλιογραφία

Δύο βιβλία θα είναι διαθέσιμα εκ των οποίων επιλέγετε το ένα (με **Bold**). Εκτός από αυτά θα αναρτηθεί ψηφιακά **φάκελος** με άρθρα –που άπτονται της θεώρησης εννοιών όπως **Κρίση, ‘Δημοκρατία’, ‘Λαϊκισμός’, & ‘Πολιτισμός’ και την χρήση τους** σε συνάρτηση με τις κρίσεις της τελευταίας δεκαετίας. Διανέμεται αναλυτική βιβλιογραφία σε συνάρτηση με τις ενδεχόμενες εργασίες.

ΤΟΝΤΟΡΟΦ, Τσβετάν, *Ο Φόβος των Βαρβάρων. Πέρα από τη σύγκρουση των πολιτισμών* (μτφρ. Γιώργος Καραμπέλας), εκδ. Πόλις, 2009 [2008], 354 σελ.

ΚΡΑΟΥΤΣ, Κόλιν, *Μεταδημοκρατία*, εις. –μτφρ. Αλέξανδρος Κιουπκιολής, εκδ. Εκκρεμές, 2006 [2003], 207 σελ.

MOUFFE, Chantal, *Το Δημοκρατικό Παράδοξο*, μτφρ. Αλέξ. Κιουπκιολής, πρόλ. – επιμ. Γιάννης Σταυρακάκης, εκδ. Πόλις, 275

TILLY, Charles, *Δημοκρατία*, εισαγ. – επιμ. Παντ. Λέκκας, εκδ. Gutenberg, 358 σελ.

LACLAU, Ernesto, *Για την Επανάσταση της Εποχής μας*, εισαγ. – επιμ. – μτφρ. Γιάννης Σταυρακάκης, εκδ. Νήσος, 1997 [1990], 311 σελ.

ΓΟΥΝΤΡΑΦ, ΠΩΛ, *Πρώτη Δημοκρατία*, μτφρ. Χριστ. Σίνου, επιμ. Αλέξ. Κιουπκιολής, επιμ. Φιλίμων Παιονίδης. Εκδ. Εκκρεμές, 2009 [2005], 286 σελ.

ΦΑΚΕΛΟΣ ΑΡΘΡΩΝ (επιμ. Στ. Πεσμαζόγλου): Θα είναι αναρτημένος από την ερχόμενη εβδομάδα στον δικτυακό τόπο της βιβλιοθήκης Παντείου – θέση ‘Πάνδημος’ – σημειώσεις διδασκόντων στο όνομα μου

ΦΥΛΛΑΔΙΟ 3

**‘Θεωρία και συγκυρία’: Κρίση, ‘Δημοκρατία’,
‘Λαϊκισμός’, Βία , & ‘Πολιτισμός’** (Κ.Μ. 110361)

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Διδάσκων Καθ. Στέφανος Πεσμαζόγλου
Εαρινό Εξάμηνο 2012

(Παρατίθεται κυρίως για να σκεφτεί η / ο κάθε ενδιαφερόμενη / ος θέματα εργασιών. Φυσικά και μπορεί να προτείνει κανείς δικό του συνδυασμό.) Επισημάνση: Υπάρχουν τυπογραφικά κ.α. σφάλματα καθόσον δεν πέρασαν από τελική επιμέλεια.

Με **Bold** τα διανεμόμενα βιβλία και οι επιθεωρήσεις από τις οποίες αντλούνται άρθρα για τον φάκελο. Η εξειδικευμένη βιβλιογραφία διανέμεται με σημείο αναφοράς τις φοιτητικές εργασίες. Ενδεικτικά παραθέτουμε μερικούς από τους τίτλους (κυρίως διαθέσιμους στα Ελληνικά) σε αγκύλη [ ] η ημερομηνία αρχικής –πρώτης-έκδοσης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ :

- Agamben, Giorgio, *Homo Sacer.Κυρίαρχη Εξουσία & γυμνή ζωή* (μτφρ. Παναγιώτης Τσιαμούρας, επιμ.,-επίμετρο Γιάννης Σταυρακάκης), εκδ. Scripta, 2005 [1995]
- Arendt, Hannah, *Περί Βίας*, εκδ. Αλεξάνδρεια, 2000 [1970]*
- Arendt, Hannah, «Οι Τεχνικές των Κοινωνικών Επιστημών και η μελέτη των Στρατοπέδων Συγκέντρωσης», μτφρ. Β.Ιακώβου, επθ. *Σύγχρονα Θέματα*, Φθιν. 2003*
- Arendt, Hannah, *Η Ανθρώπινη Κατάσταση*, εκδ. Γνώση, 1986 [1958]*
- Άνσκομπ, Ελίζαμπεθ – Νέιγκελ, Τόμας, *Ηθικός Πόλεμος – Ηθική εν πολέμω*, Εισαγωγή – Μετάφραση: Κωστής Κωβαίος, εκδ. Εκκρεμές, 2002, 81 σελ.*
- D’ Allones, Myriam Revault, *Doit-on moraliser la politique?*, εκ. Bayard, 2002, 90 σ.
- Badiou, Alain, *Η Ηθική. Δοκίμιο για την συνείδηση του κακού*. εκδ. Scripta, (103 σελ.)*
- Badiou, Alain, ‘A Speculative Disquisition on the Concept of Democracy’, στο *Metapolitics*, εκδ. Verso, 2006, σελ. 78 – 96
- Balibar, Étienne, ‘Europe difficile: les chantiers de la Démocratie’ & ‘Prolegomenes à la Souveraineté’, στον ίδιο *Nous, Citoyens d’Europe ? Les Frontières, l’ État, le peuple*, εκδ. La Découverte, 2001, σελ.221 - 319
- Βασιλάκης, Μανώλης, «Καλά να πάθουν”- Η ελληνική κοινή γνώμη μετά την 11^η Σεπτεμβρίου», εκδ. Γνώσεις, Αθήνα 2002
- Baudrillard, Jean, *Η διαφάνεια του κακού, Δοκίμιο πάνω στα ακραία φαινόμενα*, εκδ. Εξάντας – Νήματα, 1996, 189 σελ.*
- Baudrillard, Jean, *Το πνεύμα της τρομοκρατίας*, Μετάφραση: Πάρις Μπουρλάκης, εκδ. Κριτική, 2002, 49 σελ.*
- Bauman, Zygmunt, ‘Liberal Democracy and the Republic’ στο ‘In Search of Vision’ στον ίδιο *In Search of Politics*, εκδ. Polity Press, 2000 σελ. 154 – 202
- Berezin, Mabel, Part III: ‘Theorizing Europe and Right wing Populism’ & ‘Conclusion. The future of Illiberal politics: Democracy & Security...’ στον ίδιο *Illiberal Politics in Neoliberal Times. Culture, Security and Populism in the New Europe*, εκδ. Cambridge University Press, 2009, σελ. 197 - 258
- [Butler], Μπάτλερ Τζούντιθ, *Ενάλωτη Ζωή. Οι δυνάμεις του πένθους και της βίας*, (Μτφρ. Μ. Λαλιώτης, Κ.Αθανασίου, Αθηνά Αθανασίου), εκδ. νήσος, 2009, 239 σελ.
- Chomsky, Noam, 11/9, Μετάφραση: Σάββας Μιχαήλ, εκδ. Άγρα, 2001, 169 σελ.*
- Critchley, Simon, ‘Αληθινή Δημοκρατία’ στο δικό του *Ζητώντας το Άπειρο. Ηθική της Δέσμευσης, Πολιτική της Αντίστασης*, μτφρ. Αλ. Κιουπκιολής, εκδ. Εκκρεμές, 2007 [2007]
- [Crouch] ΚΡΑΟΥΤΣ, Κόλιν, *Μεταδημοκρατία*, εις. –μετφρ. Αλέξανδρος Κιουπκιολής, εκδ. Εκκρεμές, 2006 [2003], 207 σελ.

Gauchet, Michel, *Η Άνοδος της Δημοκρατίας. I. Η Επανάσταση των Νεότερων Χρόνων II Η Κρίση του Φιλελευθερισμού (1880 – 1914)*

Gray, John, *Al Qaeda*, εκδ. Granta, 2003 (πως μια μεταμοντέρνα οργάνωση εξυπηρετεί προ-νεωτερικές αξίες).

Habermas, J., *Ο Μεταεθνικός αστερισμός*, Μετάφραση: Λευτέρης Αναγνώστου, Εισαγωγή, Κωνσταντίνος Παπαγεωργίου, εκδ. Πόλις, 2003, 249 σελ.*

Hardt, Michael, Negri, Antonio, *Αυτοκρατορία*, Μετάφραση: Νεκτάριος Καλαϊτζής, εκδ. Scripta, 2002, 630 σελ.*

Keane, John, *The Life and Death of Democracy*, εκδ. Simon & Schuster, 930 σελ.

Kingsolver, Barbara, 'A pure, high note of anguish', επιθ. *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 78-79, Ιούλιος - Δεκέμβριος 2001, σελ. 5*

J.Kristeva, *Ξένοι μέσα στον εαυτό μας*, επιμ. Σ. Ροζάνης, εκδ. Scripta, 2004[1988], 259 σ.

Morin, Edgar, *Παγκόσμια κοινωνία εναντίον της παγκόσμιας τρομοκρατίας*, επιθ. *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 78-79, Ιούλιος - Δεκέμβριος 2001, σελ. 10*

LACLAU, Ernesto, *Για την Επανάσταση της Εποχής μας*, εισαγ. – επιμ. – μτφρ. Γιάννης Σταυρακάκης, εκδ. Νήσος, 1997 [1990], 311 σελ.

Losurdo, Domenico, 'The West and the Barbarians: A 'Master – Race Democracy'' on a Planetary Scale', στο ίδιο *Liberalism a counter-History*, εκδ. Verso, σελ. 219 - 240

[Losurdo, Domenico] Λοζούρντο, Ντομένικο, κεφάλαια 'Τρομοκρατία', 'Φονταμενταλισμός', 'αντιαμερικανισμός' 'αντισημιτισμός', στο ίδιο *Λεξικό της Αμερικανικής Ιδεολογίας. Η Γλώσσα της Αυτοκρατορίας*, εκδ. Α/συνέχεια, εισαγωγή Σπύρος Μαρκέτος, μτφρ. Άβα Μπουλούμπαση, 2010 [2007], σελ. 11 - 204

Luttwak, Edward, *Αχαλίνωτος Καπιταλισμός, Νικητές και ηττημένοι της παγκόσμιας οικονομίας*, Μετάφραση: Δάφνη – Μαρία Βουβάλη, εκδ. Λιβάνη, 2003, 560 σελ.*

MOUFFE, Chantal, *Το Δημοκρατικό Παράδοξο*, μτφρ. Αλέξ. Κιουπκιολής, πρόλ. – επιμ. Γιάννης Σταυρακάκης, εκδ. Πόλις, 275

Μπρύνκερ, Πασκάλ, *Η μιζέρια του πλούτου, Η θρησκευτική αγορά και οι εχθροί της*, Μετάφραση: Λοϊσκα Αβαγιάνου, εκδ. Αστάρτη, 2002, 278 σελ.

Πεσμαζόγλου Στέφανος, 'Η Διάβρωση της Δημοκρατίας' στο ίδιο *Κόσσοβο: Η Διπλή Ύβρις. Επιτήρηση και Τιμωρία*, εκδ. Πατάκη, 2001, 370 σελ.*

Ραμονέ, Ιγνάσιο, *Σιωπηρή προπαγάνδα, Μάζες, τηλεόραση, κινηματογράφος*, Μετάφραση: Βάλια Καϊμάκη, εκδ. Πόλις, 2001, 255 σελ.*

Ράμφορ, Στέλιος, *Έλληνες και Ταλιμπάν*, εκδ. Αρμός, 2001

Σαϊντ, Έντουαρτ, Σάσεν, Σάσκια, Τσόμσκι, Νόαμ, Μπισάρα, Άζμι, Σένετ, Ρίτσαρντ, *Η Τρομοκρατία και η κοινωνία των πολιτών*, Μετάφραση: Σπύρος Κακουριώτης, Γεωργία Γεωργιάδου, Περικλής Παπανδρέου, εκδ. Μεταίχμιο, 2002, 159 σελ.*

Streeck, Wolfgang, 'The Crises of Democratic Capitalism', επιθ. *New Left Review*, Σεπτ. – Οκτ. 2011, σελ. 5 – 29.

Συλλογικός Τόμος, *Η Αυτοκρατορία σε Πόλεμο. Ο κόσμος μετά την 11^η Σεπτεμβρίου*, εκδ. Α.Α. Λιβάνης, Αθήνα 2002*

Συλλογικός τόμος, *Ισλάμ και Ευρώπη*, εκδ. Πολίτης, 2002, 220 σελ. *

TILLY, Charles, *Δημοκρατία*, εισαγ. – επιμ. Παντ. Λέκκας, εκδ. Gutenberg, 358 σελ.

Emmanuel Todd, *Μετά την Αυτοκρατορία*, εκδ. Κριτική, 2003 [2002] (275 σελ.)*

ΤΟΝΤΟΡΟΦ, Τσβετάν, Ο Φόβος των Βαρβάρων. Πέρα από τη σύγκρουση των πολιτισμών (μτφρ. Γιώργος Καράμπελας), εκδ. Πόλις, 2009 [2008], 354 σελ.

Τόντοροφ, Τσβετάν, *Απέναντι στο ακραίο*, Μετάφραση: Βασίλης Τομανάς, εκδ. Νησίδες, 1991, 1994, (270 σελ.)*

Vidal, Gore, *Διαρκής Πόλεμος για διαρκή Ειρήνη. Πως καταφέραμε να γίνουμε τόσο μισητοί*, εκδ. Scripta, 2003, (180 σελ.)*

Walzer, Michael, *Η Ηθική εντός και εκτός Συνόρων*, μτφρ-εισαγωγή Βασίλης Βουτσάκης, εκδ Πόλις, 2003

Woodruff, Paul [ΓΟΥΝΤΡΑΦ, ΠΩΛ], *Πρώτη Δημοκρατία*, μτφρ. Χριστ. Σίνου, επιμ. Αλέξ. Κιουπκιολής, επιμ. Φιλήμων Παιονίδης, Εκδ. Εκκρεμές, 2009 [2005], 286 σελ.

Zizek, Slavoj 'Καλωσορίσατε στην έρημο του πραγματικού', επιθ. *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 78-79, Ιούλιος - Δεκέμβριος 2001, σελ. 6*

Zizek, Slavoj, *11/9*, μτφρ. Βίκυ Ιακώβου, εκδ. Scripta, 2003

ΦΑΚΕΛΟΣ ΑΡΘΡΩΝ (επιμ. Στ. Πεσμαζόγλου): Θα είναι αναρτημένος από την ερχόμενη εβδομάδα στον δικτυακό τόπο της βιβλιοθήκης Παντείου – θέση 'Πάνδημος' – σημειώσεις διδασκόντων στο όνομα μου

ΦΥΛΛΑΔΙΟ 5

ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ και Οροι & Προϋποθέσεις εργασιών

‘Θεωρία και συγκυρία’: Κρίση, ‘Δημοκρατία’,
‘Λαϊκισμός’, Βία, & ‘Πολιτισμός’

(Κ.Μ. 110361)

Διδάσκων Καθ. Στέφανος Πεσμαζόγλου
Εαρινό Εξάμηνο 2012

I. Μορφές αξιολόγησης II. Φύση & προϋποθέσεις ‘πειστικών – απαλλακτικών εργασιών.

ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ.

A. Εξεταστικά

Οι εξετάσεις γίνονται γραπτά. Προτείνονται μέχρι 7 θέματα εκ των οποίων επιλέγονται δύο. Η ύλη προέρχεται από τα δύο εναλλακτικά διανεμόμενα βιβλία, από τον φάκελο άρθρων που θα αναρτηθεί στην θέση ‘Πάνδημος’ της Βιβλιοθήκης Παντείου και τις σημειώσεις των μαθημάτων στην διάρκεια των οποίων γίνεται αντιληπτή η έμφαση ως προς τα θεωρούμενα ερωτήματα- προβλήματα.

B.

Φύση των εργασιών

Είναι δυνατόν από το θεματολόγιο των εισηγήσεων και της αρθρο-βιβλιογραφίας να επιλεγεί θέμα και αφού ελεγχθεί η σχετική βιβλιογραφία να στοιχειοθετηθεί και να προταθεί η όποια επεξεργασία. Τα ενδότερα ενδιαφέροντα του/της καθενός/καθεμιάς έχουν προτεραιότητα μια που η κάθε εργασία είναι μια μοναχική άσκηση που απαιτεί κάποιο χρόνο. Είναι αυτονόητο πως ο επαρκής χειρισμός οποιασδήποτε γλώσσας διευρύνει τις δυνατότητες μικρών πρωτότυπων εργασιών μεταπτυχιακού επιπέδου.

Τι εννοώ με «Πειστικές» απαλλακτικές εργασίες.

Μία εργασία στο μεταπτυχιακό επίπεδο δεν είναι τίποτε παραπάνω στο ελάχιστο από ένα έντιμο «κολλάζ» απόψεων ευφάνταστο -το μέγιστο- γύρω από ένα θέμα. Δεν αποτελεί εργασία μια «νέτη-σκέτη» αντιγραφή από ένα η δύο βιβλία και μάλιστα χωρίς καμία παραπομπή· ούτε αποτελεί εργασία το ‘κατέβασμα από το διαδίκτυο’· τέλος δεν θεωρούνται ως εργασίες ρητορικά γυμνάσματα και «πανηγυρικοί» του είδους που διαμορφώνονται στο σχολικό επίπεδο και συχνά συνεχίζονται στο προπτυχιακό επίπεδο. Στόχος μας είναι ελεγχόμενες σε μέγεθος αλλά περιεκτικές σε παρατηρήσεις-εργασίες για την άσκηση στην οργάνωση των αντιστάσεων στο χάος των εκδόσεων, τω εκπομπών και των ψηφιακών πληροφοριών, στις ταξινομήσεις, στις κρίσεις και τις συγκρίσεις. Η άσκηση αυτή είναι δυνατόν να έχει και μελλοντική χρησιμότητα και μεταπανεπιστημιακά στις

όποιες επαγγελματικές δραστηριότητες απαιτούν σύνταξη αναφορών ή εισηγήσεων. Εξαιρετικά χρήσιμα για την εκπόνηση εργασιών τα εκδοθέντα και στην Ελλάδα εγχειρίδια των Umberto Eco και Howard-Sharp αλλά και το διανεμόμενο από μένα φυλλάδιο του Αλέξη Πολίτη..

(Συνημμένα σχετικά δικά μου φυλλάδια).

B.

Προϋποθέσεις για «Πειστικές» απαλλακτικές εργασίες

1. Προϋπόθεση για τις εργασίες είναι η ανελλιπής και ενεργός συμμετοχή στο σεμινάριο.

2.Εργασίες δεν γίνονται δεκτές εάν δεν έχουν προηγηθεί τουλάχιστον τρεις διαβουλεύσεις με τον διδάσκοντα. (Η χρονική στοχοθεσία επιδέχεται τροποποιήσεις)

Ο πρώτος κύκλος συναντήσεων πρέπει να ολοκληρωθεί **ως τα τέλη Μαρτίου** για τον επακριβή προσδιορισμό του θέματος και της σχετικής αρθροβιβλιογραφίας.

Ο δεύτερος κύκλος συναντήσεων προβλέπεται μία εβδομάδα 10 μέρες πρό των εορτών του Πάσχα (δηλαδή **ως τις 3 Απριλίου** _ κυρίως για να λυθούν τα όποια προβλήματα και να αποφευχθούν παραπατήματα η και... εκτροχιασμοί.

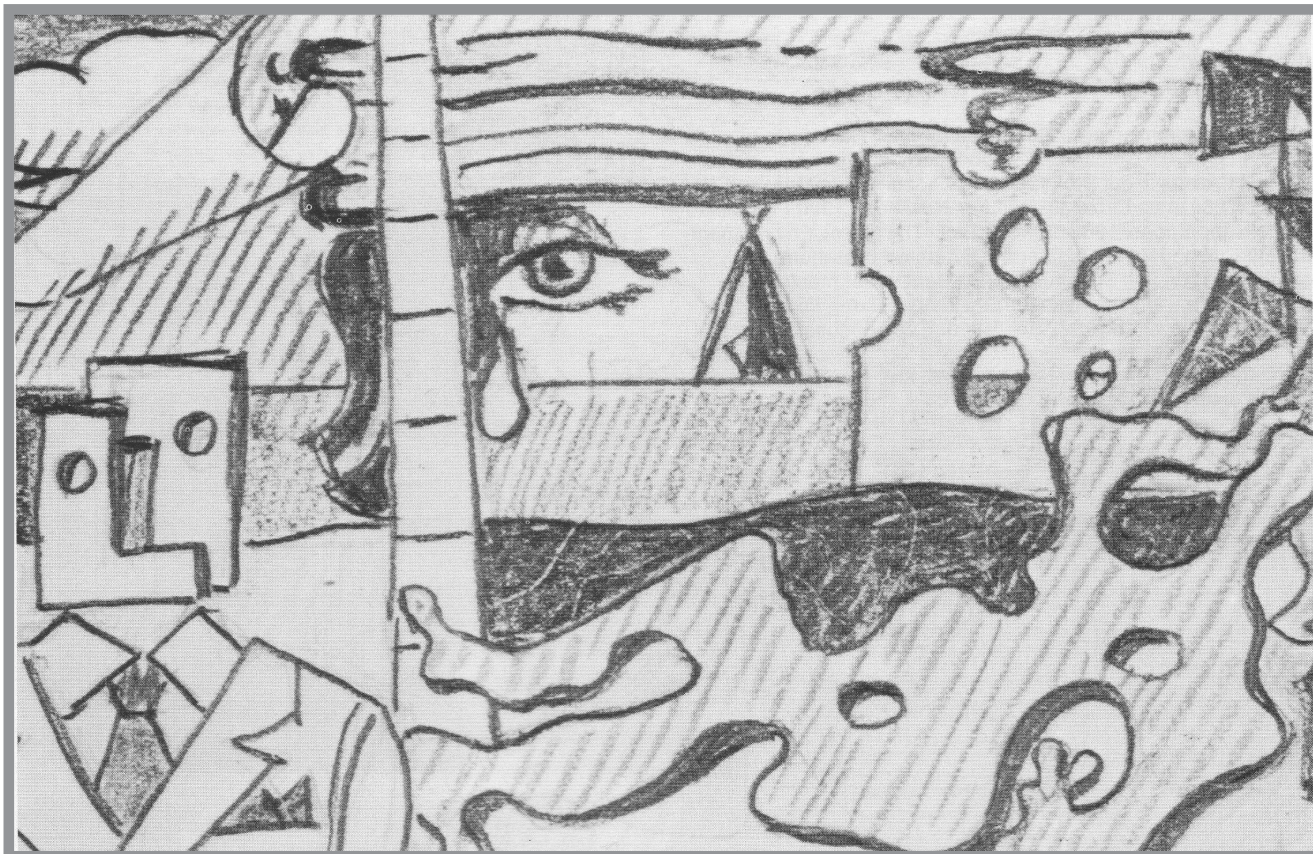
Τέλος ο τρίτος κύκλος των συναντήσεων συμπίπτει με την παρουσίαση των εργασιών στην ολομέλεια του σεμιναρίου ως τις **πολύ αρχές Ιουνίου**. Υπάρχει δηλαδή η δυνατότητα διορθωτικών παρεμβάσεων στις εργασίες ως την τελική παράδοση τους στο τελευταίο μάθημα.

3. Η σύνταξη της μελέτης να γίνεται με όλους τους ‘κανόνες κυκλοφορίας’ όπως έχουν διατυπωθεί και από άλλους συνάδελφους και ειδικότερα είτε το βιβλίο του Umberto ECO Πως γίνεται μια διπλωματική εργασία, εκδ. νήσος 1994 είτε για τις **υποσημειώσεις άρθρο του Αλ.Πολίτη**. Οι εργασίες πρέπει να παραδίδονται πληκτρολογημένες (έντυπα και δια email). Η σύνταξη βαραίνει και συνιστάται η χρήση ενιαίων κανόνων (όποιοι και εάν είναι αυτοί (Χρήσιμο πάντα ένα λεξικό όπως του ιδρύματος Τριανταφυλλίδη, ή των Μπαμπινιώτη, Γεραλή, Φυτράκη, Δημητράκου. Εξαιρετικά χρήσιμο το εξαίρετο αντι-λεξικό του Βοσταντζόγλου).

Συνημμένα σας αποστέλλω ένα σύστημα κριτηρίων το οποίο έχω διαμορφώσει ως προς την ανάγνωση της συναφούς με την εργασία αρθρο-βιβλιογραφίας. Οι υπόλοιπες διευκρινίσεις και πρόσθετες πιο εξειδικευμένες οδηγίες προφορικά κατά περίπτωση σε συνάρτηση με την κάθε εργασία.

ΔΟΜΙΚΕΣ ΚΡΙΣΕΙΣ

IMMANUEL WALLERSTEIN

Roy Lichtenstein

Ο Immanuel Wallerstein είναι σήμερα Senior Research Fellow του Πανεπιστημίου Yale. Διετέλεσε πρόεδρος της Διεθνούς Κοινωνιολογικής Εταιρείας (1994-98) και πρόεδρος της Επιτροπής Γκουλμπενκιάν για την Αναμόρφωση των Κοινωνικών Επιστημών (1993-95). Οι μελέτες του έχουν ως αντικείμενο την ιστορική ανάπτυξη του παγκοσμίου συστήματος, την κρίση της παγκόσμιας καπιταλιστικής οικονομίας καθώς και τις δομές της γνώσης. Μεταξύ των βιβλίων του συγκαταλέγονται το τρίτομο The Modern World System (αναμένεται επανέκδοση), το Utopistics or Historical Choices for the Twenty-first Century (1998) και το Unthinking Social Science: The Limits of Nineteenth Century Paradigms (2001).

Ο όρος «κρίση» έπαιξε κεντρικό ρόλο σε πολλές εθνικές πολιτικές συζητήσεις κατά την δεκαετία του 1970, αν και οι ορισμοί του παρουσίασαν μεγάλες διαφοροποιήσεις. Προς τα τέλη του αιώνα είχε σε μεγάλο βαθμό αντικατασταθεί από έναν άλλο, πιο αισιόδοξο όρο, «παγκοσμιοποίηση».¹ Από το 2008 όμως, ο τόνος ξαναέγινε σκοτεινός, και η έννοια της «κρίσης» ξαναήλθε στην επιφάνεια απότομα. Αλλά η χρήση της παραμένει όσο χαλαρή ήταν πάντοτε. Τα ερωτήματα του πώς να οριστεί μια κρίση και πώς να εξηγηθούν οι απαρχές της έχουν ξαναέλθει στο προσκήνιο.

Κατά την ύστερη δεκαετία του 1960 και την πρώιμη περίοδο της δεκαετίας του 1970, τόσο ο ηγεμονικός κύκλος όσο και ο γενικότερος οικονομικός κύκλος του σύγχρονου παγκόσμιου συστήματος εισήλθαν σε φάση παρακμής. Η περίοδος από το 1945 έως το 1970 περίπου —που οι Γάλλοι σωστά μνημονεύουν ως *les trentes glorieuses*— σηματοδότησε την κλιμάκωση της ηγεμονίας των ΗΠΑ και συνέπεσε επίσης με την πιο διευρυμένη ανοδική Α φάση Kondratieff που γνώρισε ποτέ η καπιταλιστική οικονομία. Οι καθοδικές τάσεις ήταν εντελώς φυσιολογικές, όχι μόνο με την έννοια ότι όλα τα συστήματα έχουν κυκλικούς ρυθμούς —έτσι ζουν, και έτσι αντιμετωπίζουν τις αναπόφευκτες διακυμάνσεις των λειτουργιών

τους— αλλά επίσης εξαιτίας του πώς λειτούργησε ο καπιταλισμός ως παγκόσμιο σύστημα. Υπάρχουν δύο ζητήματα-κλειδιά εδώ: το πώς οι παραγωγοί εξασφαλίζουν κέρδος_ και το πώς τα κράτη εγγυώνται την παγκόσμια τάξη μέσα στην οποία οι παραγωγοί μπορούν να κερδοφορήσουν. Ας πάρουμε το κάθε ένα με τη σειρά.

Ο καπιταλισμός είναι ένα σύστημα του οποίου λόγος ύπαρξης είναι η ατέρμονη συσσώρευση κεφαλαίου. Για να συσσωρευτεί το κεφάλαιο, οι παραγωγοί πρέπει να αντλήσουν κέρδη από τις δραστηριότητές τους, κάτι το οποίο είναι εφικτό σε σημαντική κλίμακα μόνον εάν το προϊόν μπορεί να πωληθεί σε αρκετά υψηλότερη τιμή από ό,τι κόστισε να κατασκευαστεί. Σε μια κατάσταση τέλει ανταγωνισμού, είναι ανέφικτο να αντλήσεις κέρδη σε τέτοια κλίμακα: χρειάζεται μονοπώλιο, ή τουλάχιστον οιονεί μονοπώλιο της παγκόσμιας οικονομικής ισχύος. Ο πωλητής έτσι μπορεί να ζητήσει οποιαδήποτε τιμή, εφόσον δεν ξεπερνά την ελαστικότητα που επιτρέπει η ζήτηση. Σε όποια περίοδο σημειώνεται αξιόλογη επέκταση της παγκόσμιας οικονομίας, κάποια προϊόντα «αιχμής» περιέρχονται σε σχετικό μονοπώλιο, και τα κέρδη από αυτά επιτρέπουν την συσσώρευση μεγάλων ποσών κεφαλαίου. Οι δεσμοί προς τα εμπρός και προς τα πίσω που δημιουργούν τέτοια προϊόντα δημιουργούν την βάση για μια γενικότερη επέκταση της παγκόσμιας οικονομίας. Αυτό το ονομάζουμε Α φάση του κύκλου Kondratieff. Το πρόβλημα για τους καπιταλιστές είναι ότι όλα τα μονοπώλια είναι αυτοκαταστροφικά, εξαιτίας του γεγονότος ότι μπορούν να εισέλθουν νέοι παραγωγοί στην παγκόσμια αγορά, όσο καλά και να είναι θωρακισμένο πολιτικά ένα δεδομένο μονοπώλιο. Φυσικά η είσοδος αυτή παίρνει χρόνο· αλλά αργά ή γρήγορα ο βαθμός ανταγωνισμού αυξάνεται, οι τιμές πέφτουν και έτσι πέφτουν και τα κέρδη. Όταν τα κέρδη για τα κυρίαρχα προϊόντα έχουν πέσει αρκετά, η παγκόσμια οικονομία σταματά να επεκτείνεται, και μπαίνει σε μια περίοδο στασιμότητας —η φάση Β του κύκλου Kondratieff.

Η δεύτερη προϋπόθεση για το καπιταλιστικό κέρδος είναι ότι θα υπάρχει κάποιου είδους παγκόσμια τάξη. Αν και οι παγκόσμιοι πόλεμοι προσφέρουν σε κάποιους επιχειρηματίες την ευκαιρία να πλουτίσουν, φέρνουν επίσης τεράστιες καταστροφές στο παγιωμένο κεφάλαιο [fixed capital] και σημαντικές παρεμβάσεις στο παγκόσμιο εμπόριο. Ο γενικότερος ισολογισμός των παγκόσμιων πολέμων δεν είναι θετικός, σημείο που ο Schumpeter τόνισε επανειλημμένα. Η διασφάλιση της σχετικά σταθερής κατάστασης που απαιτείται για την εξαγωγή κέρδους είναι έργο μιας ηγεμονικής δύναμης, αρκετά ισχυρής ώστε να την επιβάλλει στο παγκόσμιο σύστημα συνολικά. Οι ηγεμονικοί κύκλοι είναι πολύ πιο μακροσκελείς από τους κύκλους Kondratieff: σε έναν κόσμο πολλαπλών

ούτως αποκαλούμενων κυρίαρχων κρατών, δεν είναι εύκολο για μια χώρα να επιβληθεί ως ηγεμονική δύναμη. Αυτό επετεύχθη πρώτα από τις Ηνωμένες Επαρχίες [Ολλανδία] στα μέσα του 17ου αιώνα, μετά από το Ηνωμένο Βασίλειο στα μέσα του 19ου αιώνα, και τέλος από τις Ηνωμένες Πολιτείες στα μέσα του 20ού αιώνα. Η άνοδος κάθε ηγεμονικής δύναμης ήταν το αποτέλεσμα μιας μακροχρόνιας σύγκρουσης με άλλους δυνητικούς ηγεμόνες. Ως τώρα, νικητής αναδείχθηκε το κράτος το οποίο φάνηκε ικανότερο στο να συλλέξει τα πιο επαρκώς παραγωγικά μηχανήματα, και κατόπιν στο να κερδίσει έναν «τριαντακοταετή πόλεμο με τον βασικό του αντίζηλο. Ο ηγεμόνας μπορεί κατόπιν να θέσει τους κανόνες διά των οποίων λειτουργεί το διεθνές σύστημα, να εξασφαλίσει την ομαλή λειτουργία του, και να μεγιστοποιήσει την ροή του συσσωρευμένου κεφαλαίου στους πολίτες του και στις παραγωγικές του επιχειρήσεις. Αυτό μπορεί να το ονομάσει κανείς οιονεί μονοπώλιο γεωπολιτικής ισχύος.

Το πρόβλημα για την ηγεμονική δύναμη είναι το ίδιο με αυτό που αντιμετωπίζει μια πρωταρχική βιομηχανία: το μονοπώλιό της είναι αυτοκαταστροφικό. Πρώτα, ο ηγεμόνας πρέπει περιστασιακά να ασκεί την στρατιωτική του ισχύ για να διατηρεί την τάξη. Αλλά οι πόλεμοι κοστίζουν χρήματα και ζωές, και έχουν αρνητικές επιπτώσεις στους πολίτες, των οποίων η αρχική περηφάνια για την νίκη μπορεί να εξανεμιστεί όταν πληρώσουν το αυξανόμενο κόστος στρατιωτικής δράσης. Οι στρατιωτικές επιχειρήσεις μεγάλης κλίμακας είναι συχνά λιγότερο αποτελεσματικές από ό,τι αναμένεται, και αυτό ενισχύει όσους επιθυμούν να αντισταθούν στο μέλλον. Δεύτερον, ακόμα και αν η οικονομική επάρκεια του ηγεμόνα δεν αρχίσει να παραπαίει άμεσα, αυτή των άλλων χωρών αρχίζει να αυξάνεται, κάνοντάς τις λιγότερο πρόθυμες να αποδεχτούν τις επιταγές του ηγεμόνα. Ο ηγεμόνας εισέρχεται σε μια διαδικασία σταδιακής παρακμής σε σχέση με τις ανερχόμενες δυνάμεις. Η παρακμή μπορεί να είναι αργόσυρτη, αλλά παρ' όλα αυτά είναι ουσιαστικά χωρίς επιστροφή.

Αυτό που έκανε την περίοδο 1965-1970 τόσο αξιοπρόσεκτη ήταν ο συνδυασμός αυτών των δύο ειδών καθοδικής φάσης —του τέλους της ιστορικά πιο διευρυμένης Α φάσης Kondratieff και την αρχή της παρακμής του ιστορικά πιο ισχυρού ηγεμόνα. Δεν είναι τυχαίο ότι η παγκόσμια επανάσταση του 1968 (στην πραγματικότητα της περιόδου 1966-70) έλαβε χώρα στην περίοδο αυτή, και ως έκφρασή της.

Εκτοπίζοντας την παλιά αριστερά

Η παγκόσμια επανάσταση του 1968 σηματοδότησε ένα τρίτο σημείο κάμψης —είναι όμως κάτι που συνέβη μόνο μια φορά στην ιστορία του σύγχρονου παγκόσμιου συστήματος: την παρακμή των παραδοσιακών αντι-

συστημικών κινήματων, της λεγόμενης Παλιάς Αριστεράς. Προϊόν ουσιαστικά των κομμουνιστικών, σοσιαλδημοκρατικών και των εθνικο-απελευθερωτικών κινήματων, η Παλιά Αριστερά αναδύθηκε αργά και κοπιαστικά σε όλο το εύρος του παγκόσμιου συστήματος, κυρίως κατά την διάρκεια του τελευταίου τρίτου του 19ου αιώνα και του πρώτου μισού του 20ού, έχοντας ανέλθει από μια θέση πολιτικής περιθωριακότητας και αδυναμίας στα 1870, ας πούμε, σε πολιτική κεντρικότητα και ισχύ γύρω στο 1950. Τα κινήματα αυτά έφτασαν στην κορύφωση των δυνάμεων κινητοποιήσής τους στην περίοδο μεταξύ του 1945 και του 1968 —ακριβώς την στιγμή τόσο της εξαιρετικής διεύρυνσης της φάσης A Kondratieff και της κορύφωσης της αμερικανικής ηγεμονίας. Δεν νομίζω ότι αυτό ήταν τυχαίο, αν και ίσως να μοιάζει κόντρα στην κοινή λογική. Η παγκόσμια οικονομική άνθιση οδήγησε τους επιχειρηματίες να πιστέψουν ότι οι παραχωρήσεις στις υλικές απαιτήσεις των εργατών θα τους κόστιζαν λιγότερο από ό,τι οι διακοπές στην παραγωγική διαδικασία. Με το πέρασμα του χρόνου, αυτό σήμαινε ότι το κόστος της παραγωγής ανέβαινε, κάτι που απετέλεσε ένα από τους παράγοντες για το τέλος των οιονεί μονοπωλίων στις πρωταρχικές βιομηχανίες. Αλλά οι περισσότεροι επιχειρηματίες παίρνουν αποφάσεις που μεγιστοποιούν το βραχυπρόθεσμο κέρδος —στα επόμενα τρία χρόνια, ας πούμε— και αφήνουν το μέλλον στους θεούς.

Παράλληλοι προβληματισμοί επηρέασαν τις πολιτικές της ηγεμονικής δύναμης. Το να διατηρηθεί σχετική σταθερότητα στο παγκόσμιο σύστημα ήταν ουσιώδης στόχος, αλλά οι Ηνωμένες Πολιτείες έπρεπε να ζυγίσουν το κόστος της δραστηριότητας καταστολής έναντι του κόστους παραχωρήσεων στις απαιτήσεις εθνικο-απελευθερωτικών κινήματων. Η Ουάσιγκτον άρχισε να προτιμά μια ελεγχόμενη «απο-αποικιοποίηση», η οποία είχε ως συνέπεια την έλευση αυτών των κινήματων στην εξουσία. Έτσι, ως τα μέσα του 1960, θα μπορούσε κάποιος να πει ότι τα κινήματα της Παλιάς Αριστεράς είχαν επιτύχει τον ιστορικό τους στόχο για κρατική εξουσία σχεδόν παντού —τουλάχιστον στα χαρτιά. Τα κομμουνιστικά κόμματα κυβερνούσαν το ένα τρίτο του κόσμου, τα σοσιαλδημοκρατικά ήταν στην εξουσία, ή στην εξουσία εναλλάξ στο περισσότερο από το δεύτερο τρίτο: ήταν ο πανευρωπαϊκός κόσμος. Επιπρόσθετα, η κύρια πολιτική των σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων —το κράτος πρόνοιας— ήταν αποδεκτή και είχε υιοθετηθεί και από τους συντηρητικούς αντιπάλους. Τα εθνικο-απελευθερωτικά κινήματα είχαν κατακτήσει την εξουσία στο μεγαλύτερο κομμάτι του πρώην αποικιοκρατούμενου κόσμου, όπως είχαν κάνει και τα λαϊκιστικά κινήματα στην Νότιο Αμερική. Πολλοί αναλυτές και ακτιβιστές σήμερα θα κριτίκαραν την αποδοτικότητα αυτών των κινήματων, αλλά αυτό θα

σήμαινε ότι ξεχνούν τον φόβο που γέμιζε τα πιο πλούσια και πιο συντηρητικά στρώματα του κόσμου απέναντι σε ό,τι τους έμοιαζε για ένα κύμα καταστροφικού εξισωτισμού, εξοπλισμένου με κρατική εξουσία.

Η παγκόσμια επανάσταση του 1968 τα άλλαξε όλα. Τρία θέματα κυριάρχησαν στις πολλαπλές της εξεγέρσεις: το πρώτο ήταν ότι η ηγεμονική εξουσία των ΗΠΑ είχε απλωθεί πέραν του σημείου αντοχής της και ήταν ευάλωτη—στο Βιετνάμ η επίθεση Τετ εκλήφθηκε ως το κύκνειο άσμα των αμερικανικών στρατιωτικών επιχειρήσεων. Οι επαναστάτες επιτέθηκαν επίσης κατά του ρόλου της Σοβιετικής Ένωσης, την οποία έβλεπαν ως συνένοχο και συμμετοχο στην ηγεμονία των ΗΠΑ —συναίσθημα το οποίο αυξανόταν παντού, τουλάχιστον από το 1956. Το δεύτερο θέμα ήταν ότι τα κινήματα της Παλιάς Αριστεράς είχαν αποτύχει να εκπληρώσουν τις ιστορικές τους υποσχέσεις. Και οι τρεις εκδοχές τους είχαν βασιστεί στην λεγόμενη στρατηγική δύο σταδίων—πρώτα κατάκτησε την κρατική εξουσία, μετά άλλαξε τον κόσμο. Οι ακτιβιστές έλεγαν ουσιαστικά: «Πήρατε την κρατική εξουσία αλλά δεν αλλάξατε τον κόσμο. Αν θέλουμε να αλλάξουμε τον κόσμο, χρειαζόμαστε καινούργια κινήματα και νέες στρατηγικές.» Η κινεζική Πολιτισμική Επανάσταση εκλήφθηκε από πολλούς ως μοντέλο αυτής της δυνατότητας. Το τρίτο θέμα ήταν ότι η Παλιά Αριστερά είχε αγνοήσει τους ξεχασμένους —αυτούς που καταπιέζονται εξαιτίας της φυλής τους, του φύλου τους, της εθνικότητάς τους, ή της σεξουαλικότητάς τους. Οι ακτιβιστές επέμεναν ότι οι απαιτήσεις για ίση μεταχείριση δεν μπορούσαν να περιμένουν άλλο —αποτελούσαν κομμάτια του επειγόντος παρόντος. Με πολλούς τρόπους, το κίνημα Black Power στις ΗΠΑ ήταν το κλασικό παράδειγμα.

Η παγκόσμια επανάσταση του 1968 ήταν εξίσου τεράστια πολιτική επιτυχία και τεράστια πολιτική αποτυχία. Αναδύθηκε σαν φοίνικας, φεγγοβόλησε σε όλο τον πλανήτη, αλλά ως τα μέσα του 1970 έμοιαζε να έχει σβήσει σχεδόν παντού. Τι είχε πετύχει τούτη η ανεξέλεγκτη πυρκαγιά; Ο κεντρώος φιλελευθερισμός είχε εκπαρθυρωθεί ως κυρίαρχη ιδεολογία του παγκόσμιου συστήματος, και είχε καταλήξει ως απλώς μια εναλλακτική ανάμεσα σε άλλες τα κινήματα της Παλιάς Αριστεράς καταστράφηκαν ως μέσα κινητοποίησης για οποιοδήποτε είδος ουσιώδους αλλαγής. Αλλά το θριαμβευτικό ύφος του 1968 αποδείχθηκε επιφανειακό και μη βιώσιμο. Η παγκόσμια δεξιά απελευθερώθηκε εξίσου από κάθε δεσμό με τον κεντρώο φιλελευθερισμό. Εκμεταλλεύθηκε την παγκόσμια οικονομική στασιμότητα και την κατάρρευση της Παλιάς Αριστεράς για να εξαπολύσει μια αντεπίθεση, αυτή της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης. Πρωταρχικοί της στόχοι ήταν να ανατραπούν όλα τα κέρδη των χαμηλότερων στρωμάτων κατά την διάρκεια της Α φάσης

Kondratieff: να μειωθεί το κόστος της παραγωγής, να καταστραφεί το κράτος πρόνοιας και να επιβραδυνθεί η παρακμή της αμερικανικής ισχύος. Η προέλασή του έμοιαζε να φτάνει σε κορύφωση το 1989, καθώς το τέλος του σοβιετικού ελέγχου πάνω στους ανατολικοευρωπαϊκούς δορυφόρους του και η διάλυση της ίδιας της ΕΣΣΔ οδήγησε σε ένα νέο θριαμβευτισμό της δεξιάς.

Η επίθεση της παγκόσμιας δεξιάς ήταν εξίσου μια μεγάλη επιτυχία και μια μεγάλη αποτυχία. Αυτό το οποίο συντήρησε την συσσώρευση του κεφαλαίου από την δεκαετία του 1970 ήταν μια στροφή από την αναζήτηση του κέρδους μέσω της παραγωγικής επάρκειας στην αναζήτησή του μέσω χρηματοπιστωτικών χειραγωγιών, ή πιο σωστά, σπέκουλας. Ο μηχανισμός-κλειδί ήταν η ενθάρρυνση της κατανάλωσης μέσω του χρέους. Αυτό συμβαίνει σε κάθε Β φάση Kondratieff. Η διαφορά αυτή την φορά ήταν η κλίμακα. Μετά την μεγαλύτερη διεύρυνση Α φάσης στην ιστορία ακολούθησε και η μεγαλύτερη μανία σπεκουλαρίσματος. Οι φούσκες διέσχισαν ολόκληρο το παγκόσμιο σύστημα —από τα εθνικά χρέη του Τρίτου Κόσμου και του σοσιαλιστικού μπλοκ στην δεκαετία του 1970 μέχρι τα ομόλογα-σκουπίδια των μεγάλων εταιριών στην δεκαετία του 1980, το καταναλωτικό χρέος της δεκαετίας του 1990 και το χρέος της κυβέρνησης των ΗΠΑ στην εποχή Μπους. Το σύστημα έχει κινηθεί από φούσκα σε φούσκα και προσπαθεί αυτή την στιγμή να φουσκώσει άλλη μία, με την εξαγορά των χρεών των τραπεζών και την εκτύπωση δολαρίων.

Η φάση κάμψης στην οποία έχει περιέλθει ο κόσμος θα συνεχιστεί για αρκετό καιρό, και θα είναι αρκετά βαθιά. Θα καταστρέψει και το τελευταίο θεμέλιο σχετικής οικονομικής σταθερότητας που απέμεινε, τον ρόλο του αμερικανικού δολαρίου ως αποταμιευτικού συναλλάγματος για την φύλαξη του πλούτου. Καθώς συμβαίνει αυτό, το βασικό μέλημα κάθε κυβέρνησης στον κόσμο θα είναι να αποφύγει τις εξεγέρσεις των άνεργων εργατών και των μεσαίων στρωμάτων των οποίων οι αποταμιεύσεις και οι συντάξεις εξανεμίζονται. Οι κυβερνήσεις στρέφονται αυτή την στιγμή στον προστατευτισμό και την εκτύπωση χρημάτων ως πρώτη γραμμή άμυνας. Τέτοια μέτρα μπορεί να απαλύνουν παροδικά τον πόνο του πολύ κόσμου, αλλά είναι μάλλον πιθανό ότι θα κάνουν την κατάσταση ακόμα χειρότερη. Εισερχόμαστε σε συστημικό αδιέξοδο, απ' το οποίο η έξοδος θα είναι εξαιρετικά δύσκολη. Αυτό θα εκφραστεί μέσω όλο και πιο ανεξέλεγκτων διακυμάνσεων, οι οποίες θα κάνουν τις βραχυπρόθεσμες προβλέψεις —τόσο τις οικονομικές όσο και τις πολιτικές ουσιαστικά ασκήσεις μαντείας. Αυτό με την σειρά του θα χειροτερέψει του φόβους των λαών και την αίσθηση αποξένωσής τους.

Ορισμένοι διατείνονται ότι η έντονα βελτιωμένη σχετική οικονομική θέση της Ασίας —Ιαπωνία, Νότια Κορέα, Ταϊβάν, Κίνα, και σε μικρότερο βαθμό, Ινδία— θα επιτρέψει μια επιστροφή της καπιταλιστικής επιχειρηματικότητας, μέσα από μια απλή γεωγραφική μετατόπιση θέσης. Άλλη μια φενάκη! Η σχετική άνοδος της Ασίας είναι πραγματικότητα, αλλά είναι πραγματικότητα που υπονομεύει ακόμα περισσότερο το καπιταλιστικό σύστημα, υπερ-επεκτείνοντας την κατανομή της υπεραξίας, και έτσι μειώνοντας την συνολική συσσώρευση για τα επιμέρους κεφάλαια αντί να την αυξάνει. Η επέκταση της Κίνας επιταχύνει την συμπίεση του δομικού κέρδους της καπιταλιστικής παγκόσμιας οικονομίας.

Συστημικά υπερκεφαλικά

Σ' αυτό το σημείο πρέπει να αναλογιστούμε για τους κοσμικούς ρυθμούς του παγκόσμιου συστήματος, σε αντιδιαστολή με τους κυκλικούς του ρυθμούς. Οι ρυθμοί αυτοί είναι κοινοί για πολλά είδη συστημάτων, και είναι μέρος του πώς αυτά λειτουργούν, του πώς αναπνέουν αν θέλετε. Αλλά οι φάσεις Β δεν τελειώνουν ποτέ στο σημείο που άρχισαν οι προηγούμενες φάσεις Α. Μπορούμε να σκεφτούμε κάθε φάση ανόδου ως μια συνεισφορά σε αργόσυρτες ανοδικές καμπύλες, με την κάθε μια να πλησιάζει την δική της ασύμπτωτη. Στην καπιταλιστική παγκόσμια οικονομία, δεν είναι δύσκολο να διακρίνεις ποιες καμπύλες έχουν την μεγαλύτερη σημασία. Εφόσον ο καπιταλισμός είναι ένα σύστημα στο οποίο έχει προέχουσα σημασία η ατέρμονη συσσώρευση, και εφόσον συσσωρεύει κάποιος κεφάλαιο δημιουργώντας κέρδη στην αγορά, το θέμα-κλειδί είναι το πώς να φτιάξει προϊόντα για λιγότερο κόστος από τις τιμές για τις οποίες μπορεί να τα πουλήσει. Έτσι, πρέπει να καθορίσουμε τόσο τους παράγοντες που εισέρχονται στο κόστος παραγωγής όσο και όσα καθορίζουν τις τιμές. Λογικά, το κόστος παραγωγής είναι το κόστος του προσωπικού, των εισερχόμενων δεδομένων, και της φορολογίας. Και τα τρία τους αυξάνονται ως ποσοστά επί των πραγματικών τιμών στις οποίες πωλούνται τα προϊόντα. Και αυτό συμβαίνει παρά τις επανειλημμένες προσπάθειες των καπιταλιστών να τα μειώσουν, και παρά τα κύματα τεχνολογικής και οργανωτικής βελτίωσης που έχουν αυξήσει την λεγόμενη παραγωγική επάρκεια.

Το κόστος προσωπικού με την σειρά του, μπορεί επίσης να χωριστεί σε τρεις κατηγορίες: σχετικά ανειδίκευτη εργατική δύναμη, ενδιάμεσες ομάδες και μάντζερ κορυφής. Οι μισθοί των ανειδίκευτων τείνουν να αυξάνονται σε φάσεις Α ως συνέπεια κάποιου είδους συνδικαλιστικής δράσης. Όταν αυτοί αυξηθούν υπερβολικά για δεδομένους επιχειρηματίες, κυρίως για τις βιομηχανίες αιχμής, τότε η επανεγκατάσταση σε περιοχές με χαμηλό-

τερους μισθούς κατά την φάση Β είναι η βασικότερη θεραπεία. Αν ακολουθήσει παρόμοια δράση στην νέα τοποθεσία, ακολουθεί δεύτερη μετακόμιση. Αυτές οι μετατοπίσεις είναι ακριβές αλλά επιτυχημένες. Παρ' όλα αυτά, σε παγκόσμια κλίμακα δημιουργείται ένα εφέ σταδιακής επίτασης: οι μειώσεις ποτέ δεν εξαλείφουν εντελώς τις αυξήσεις. Στην διάρκεια 500 ετών, η επαναλαμβανόμενη αυτή διαδικασία έχει εξαντλήσει τις τοποθεσίες όπου μπορεί να μετακομίσει το κεφάλαιο. Αυτό αποδεικνύεται από την εξάλειψη των αγροτικών περιοχών [deruralization] στο παγκόσμιο σύστημα.

Η αύξηση του κόστους της εργατικής δύναμης είναι το αποτέλεσμα, πρώτον, της διευρυμένης κλίμακας των παραγωγικών μονάδων, οι οποίες απαιτούν περισσότερο προσωπικό με διαμεσολαβητικό ρόλο· δεύτερον, οι πολιτικοί κίνδυνοι της συνδικαλιστικής οργάνωσης από σχετικά ανειδίκευτο προσωπικό αντιμετωπίζονται με την δημιουργία μεγαλύτερου ενδιάμεσου στρώματος, πολιτικών συμμάχων για την άρχουσα ελίτ και προτύπων ανεπιδικής κινητικότητας για την ανειδίκευτη πλειοψηφία. Η αύξηση στις αμοιβές των μάντζερ κορυφής, εν τω μεταξύ, είναι το άμεσο αποτέλεσμα της αυξανόμενης πολυπλοκότητας των επιχειρηματικών δομών —του περίφημου διαχωρισμού ιδιοκτησίας και ελέγχου. Αυτό καθιστά εφικτό για τους μάντζερ κορυφής να απαλλοτριώνουν όλο και μεγαλύτερα μερίδια των εσόδων της εταιρίας ως ενοίκια, και συνεπώς να μειώνουν το ποσό το οποίο καταλήγει στους ιδιοκτήτες ως κέρδος ή ως ποσό για νέες επενδύσεις. Η τελευταία αυτή αύξηση ήταν εντυπωσιακότερη τις τελευταίες δεκαετίες.

Το κόστος των εισόδων στην παραγωγή [inputs] αυξάνεται για ανάλογους λόγους. Οι καπιταλιστές έχουν ως στόχο να εξωτερικεύουν το κόστος, δηλαδή, να μην πληρώνουν όλο τον λογαριασμό για την διαχείριση τοξικών αποβλήτων, την ανανέωση πρώτων υλών ή την κατασκευή υποδομών. Από τον 16ο αιώνα ως την δεκαετία του 1960, τέτοια εξωτερίκευση του κόστους ήταν φυσιολογική πρακτική, λίγο-πολύ πέραν κάθε αμφισβήτησης από τις πολιτικές αρχές. Τα τοξικά απόβλητα απλώς πετιόντουσαν στον δημόσιο χώρο. Αλλά ο κόσμος έχει αρχίσει να παρουσιάζει έλλειψη κενού δημόσιου χώρου, ταυτόχρονα με την απο-αγροτοποίηση της παγκόσμιας εργατικής δύναμης. Οι συνέπειες για την υγεία (και το σχετικό κόστος) έχουν γίνει τόσο ψηλές και τόσο κοντινές ώστε να δημιουργήσουν απαιτήσεις για περιβαλλοντικό καθαρισμό και έλεγχο. Οι πρώτες ύλες επίσης έχουν καταστεί μείζονα ζητήματα, ως συνέπεια της απότομης αύξησης του παγκόσμιου πληθυσμού. Υπάρχει πλέον ευρεία συζήτηση για ελλείμματα στις πηγές ενέργειας, στο νερό, σε δασικές εκτάσεις, στα ψάρια και το κρέας. Το κόστος για τις μεταφορές και την επικοινωνία έχει επίσης αυξηθεί

καθώς γίνονται και οι δυο γρηγορότερες και πιο επαρκείς. Ιστορικά, οι επιχειρηματίες έχουν πληρώσει μόνον ένα μικρό τμήμα του λογαριασμού για τις υποδομές. Συνέπεια όλων αυτών είναι ότι έχει δημιουργηθεί πολιτική πίεση επάνω στις κυβερνήσεις να αναλάβουν περισσότερο από το κόστος της απαλλαγής από τοξικά κατάλοιπα [detoxification], της ανανέωσης φυσικών πόρων και της επέκτασης των υποδομών. Για να το πετύχουν αυτό, οι κυβερνήσεις πρέπει να αυξάνουν τους φόρους και να επιμένουν πάνω στην μεγαλύτερη εσωτερίκευση των φόρων από τους επιχειρηματίες, πράγμα το οποίο περικλύπτει φυσικά τα περιθώρια κέρδους. Τέλος, η φορολογία αυξάνεται επίσης. Υπάρχουν πολλαπλά επίπεδα φορολογίας, περιλαμβανομένης της κρυφής φορολογίας με την μορφή της διαφθοράς και των οργανωμένων μαφιών. Η φορολογία αυξάνεται καθώς το εύρος της παγκόσμιας οικονομικής δραστηριότητας επεκτείνεται και οι κρατικές γραφειοκρατίες διευρύνονται, αλλά η κύρια ώθηση έρχεται από τα παγκόσμια αντισυστημικά κινήματα, τα οποία πιέζουν για κρατικές εγγυήσεις για την εκπαίδευση, για την υγεία και για εφ' όρου ζωής εισοδήματα. Κάθε ένας από αυτούς τους παράγοντες έχει επεκταθεί, τόσο γεωγραφικά όσο και με την έννοια του επιπέδου υπηρεσιών που απαιτείται. Καμία κυβέρνηση σήμερα δεν εξαιρείται από την πίεση να συντηρήσει ένα κράτος πρόνοιας, ακόμα και αν οι μέριμνες του διαφέρουν.

Και οι τρεις μορφές κόστους παραγωγής έχουν αυξηθεί σταθερά ως ποσοστά επί των αληθινών τιμών πώλησης προϊόντων, αλλά με την μορφή κίνησης Α-Β, τα τελευταία 500 χρόνια. Οι πιο δραματικές αυξήσεις έχουν σημειωθεί στην περίοδο μετά το 1945. Δεν μπορούν οι τιμές με τις οποίες πωλούνται τα προϊόντα απλώς να αυξηθούν, ώστε να συντηρηθεί το περιθώριο αληθινού κέρδους; Αυτό ακριβώς είναι που αποπειράθηκαν στην περίοδο μετά το 1970, με την μορφή αυξήσεων τιμών που συντηρήθηκαν από την διευρυμένη κατανάλωση, που με την σειρά της συντηρήθηκε από το χρέος. Η οικονομική κατάρρευση εν μέσω της οποίας βρισκόμαστε δεν είναι παρά η έκφραση των ορίων της ελαστικότητας της ζήτησης. Όταν όλοι ξοδεύουν πολύ περισσότερα από το πραγματικό τους εισόδημα, τότε έρχεται κάποια στιγμή που κάποιος πρέπει να σταματήσει, και πολύ γρήγορα, όλοι νιώθουν ότι πρέπει να κάνουν το ίδιο.

Αγώνες για τη διαδοχή

Η σύζευξη των τριών στοιχείων —το εύρος του «απλού» κραχ, η αύξηση του κόστους παραγωγής, και η επιπρόσθετη πίεση στο σύστημα της κινεζικής (και ασιατικής) ανάπτυξης— σημαίνει ότι έχουμε εισέλθει σε μια δομική κρίση. Το σύστημα απέχει πολύ από το να βρίσκεται σε ισορροπία, και οι παλινδρομήσεις είναι τεράστιες. Από

δω και στο εξής, θα ζούμε μέσα σε μια διαίρεση της συστημικής διαδικασίας. Το ερώτημα δεν είναι πλέον «πώς θα καταφέρει το καπιταλιστικό σύστημα να διορθωθεί και να ανανεώσει την προς τα εμπρός του ώθηση;». Το ερώτημα μάλλον είναι «τι θα αντικαταστήσει αυτό το σύστημα; Τι είδους τάξη θα αναδυθεί από αυτό το χάος;»

Μπορούμε να σκεφτούμε την περίοδο αυτή συστημικής κρίσης ως μια αρένα διαπάλης για το σύστημα που θα ακολουθήσει. Το αποτέλεσμα μπορεί να είναι εγγενώς απρόβλεπτο, αλλά η φύση της διαπάλης είναι ξεκάθαρη. Αντιμετωπίζουμε εναλλακτικές λύσεις, οι οποίες δεν μπορούν να αναλυθούν με θεσμικές λεπτομέρειες, αλλά οι οποίες μπορούν να περιγραφούν χονδρικά. Μπορούμε να επιλέξουμε συλλογικά ένα νέο σύστημα το οποίο κατά βάση να μοιάζει σ' αυτό που έχουμε τώρα: να είναι ιεραρχικό, εκμεταλλευτικό και πολωτικό. Υπάρχουν πολλές μορφές που μπορεί να πάρει τούτο, και κάποιες μπορεί να είναι σκληρότερες από το καπιταλιστικό παγκόσμιο σύστημα στο οποίο ζήσαμε. Εναλλακτικά, μπορούμε να επιλέξουμε ένα ριζοσπαστικά διαφορετικό σύστημα, κάποιο που να μην έχει ξανα-υπάρξει ποτέ —ένα σύστημα το οποίο να είναι σχετικά δημοκρατικό και σχετικά εξισωτικό. Έχω αποκαλέσει τις δύο εναλλακτικές «το πνεύμα του Νταβός» και «το πνεύμα του Πόρτο Αλλέγκρε», αλλά τα ονόματα δεν έχουν σημασία. Αυτό που έχει σημασία είναι να εξετάσουμε τις εφικτές οργανωτικές στρατηγικές κάθε πλευράς, σε μια διαπάλη που συνεχίζεται με την μία μορφή ή την άλλη από το 1968, και η οποία ενδέχεται να μην επιλυθεί πριν από το 2050 περίπου.

Αρχικά θα πρέπει να σημειώσουμε δύο ζωτικά γνωρίσματα μιας δομικής κρίσης. Επειδή οι μεταβολές είναι τόσο ξέφρενες, υπάρχει μικρή πίεση για επιστροφή στην κατάσταση ισορροπίας. Κατά την μακρά, «φυσιολογική» διάρκεια ζωής του συστήματος, αυτή η πίεση ήταν ο λόγος που πάντοτε περιοριζόντουσαν στις συνέπειές τους οι εκτεταμένες κοινωνικές κινητοποιήσεις —οι λεγόμενες «επαναστάσεις». Όμως όταν το σύστημα απέχει πόρρω από την ισορροπία, μπορεί να συμβεί το αντίθετο —οι μικρής κλίμακας κοινωνικές κινητοποιήσεις μπορεί να έχουν πολύ μεγάλες συνέπειες—αυτό που η επιστήμη της πολυπλοκότητας αποκαλεί «συνέπειες πεταλούδας» [butterfly effect]. Θα μπορούσαμε επίσης να το ονομάσουμε στιγμή κατά την οποία η πολιτική δράση κυριαρχεί πάνω στον δομικό ντετερμινισμό. Το δεύτερο ζωτικό γνώρισμα είναι ότι σε κανένα από τα δύο στρατόπεδα δεν υπάρχει μια μικρή ομάδα στην κορυφή που να ελέγχει το παιχνίδι: μια λειτουργική «εκτελεστική επιτροπή της κυρίαρχης τάξης», ή ένα πολιτμπρό των καταπιεσμένων μαζών. Ακόμα και ανάμεσα σ' αυτούς που είναι ταγμένοι στον αγώνα για ένα σύστημα-διάδοχο, υπάρχουν πολλοί παίκτες, οι οποίοι προωθούν διαφορετικές εμφάσεις.

Οι δύο ομάδες ενσυνείδητων μαχητών [militants] και στις δύο πλευρές το βρίσκουν επίσης δύσκολο να πείσουν τις ευρύτερες ομάδες που αποτελούν τις δυνητικές τους βάσεις για την χρησιμότητα ή την εφικτότητα του να γίνει η μετάβαση με οργανωμένο τρόπο. Με λίγα λόγια, το χάος της δομικής κρίσης ανακλάται στην σχετικά άστατη σύνθεση των δύο στρατοπέδων.

Το στρατόπεδο «Νταβός» είναι βαθιά διηρημένο. Υπάρχουν αυτοί που επιθυμούν να καθιερώσουν ένα πολύ καταπιεστικό σύστημα το οποίο να εξυμνεί τον ρόλο των προνομιούχων εξουσιαστών πάνω σε πειθήνιους υπηκόους. Υπάρχει μια δεύτερη ομάδα που πιστεύει ότι ο δρόμος προς την δύναμη και τα προνόμια βρίσκεται σε ένα αξιοκρατικό σύστημα το οποίο θα συστράτευε τον μεγάλο αριθμό ομάδων που είναι απαραίτητος ώστε να το συντηρήσουν με την ελάχιστη ισχύ και την μέγιστη πειθώ. Η ομάδα αυτή μιλά την γλώσσα της εκ θεμελίων αλλαγής, χρησιμοποιώντας σλόγκαν τα οποία αναδύθηκαν από τα αντισυστημικά κινήματα—ένα «πράσινο» σύμπαν, μια πολυπολιτισμική ουτοπία, αξιοκρατικές ευκαιρίες για όλους—ενώ διατηρεί ένα πολωτικό και άνισο σύστημα. Μέσα στο στρατόπεδο του «Πόρτο Αλλέγκρε» υπάρχει ένα παρόμοιο πνεύμα. Υπάρχουν αυτοί που οραματίζονται έναν πολύ αποκεντρωμένο κόσμο, ο οποίος θα primoδοτεί τις έλλογες μακροπρόθεσμες κατανομές πάνω από την οικονομική ανάπτυξη, και ο οποίος θα επιτρέπει την καινοτομία, αλλά δεν θα δημιουργεί θύλακες εξειδίκευσης που δεν θα έχουν ευθύνη να αποκρίνονται στην κοινωνία ως σύνολο. Υπάρχει μια δεύτερη ομάδα που προσανατολίζεται περισσότερο στον εκ των άνωθεν μετασχηματισμό, από διαχειριστικές ομάδες και ειδικούς. Οραματίζονται ένα όλο και πιο συντονισμένο και συνεκτικό σύστημα, έναν φορμαλιστικό εξισωτισμό [formal egalitarianism] χωρίς πραγματική καινοτομία. Έτσι, αντί για μια απλή μάχη δύο στρατοπέδων για το σύστημα-διάδοχο, βλέπω μια τριπλή μάχη—μια μεταξύ των δύο μεγάλων στρατοπέδων, και μια δεύτερη μέσα σε κάθε ένα από τα στρατόπεδα. Πρόκειται για μια κατάσταση που δημιουργεί συγχύσεις, τόσο ηθικά όσο και πολιτικά: το αποτέλεσμά της είναι θεμελιωδώς αβέβαιο.

Τι πρακτικά βήματα μπορεί ο καθένας από εμάς να κάνει ώστε να προωθήσει αυτή την διαδικασία; Δεν υπάρχει προκατασκευασμένη ατζέντα· υπάρχουν μόνο γραμμές εμφάσεως. Θα έβαζα στην κορυφή της λίστας δράσεις που μπορούμε να αναλάβουμε, βραχυπρόθεσμα, για να μετριάσουμε τον πόνο που αναδύεται από την κατάρρευση του υπάρχοντος συστήματος, και από τις συγχύσεις της μετάβασης. Τέτοιες δράσεις μπορούν να περιλαμβάνουν νίκη σε εκλογές ώστε να μπορούν να αποκτηθούν περισσότερες υλικές απολαβές για αυτούς που έχουν λιγότερα· προστασία των νομικών και πολιτικών

δικαιωμάτων· μέτρα ενάντια στην περαιτέρω διάβρωση του πλανητικού μας πλούτου και των προϋποθέσεων συλλογικής επιβίωσης. Παρ' όλα αυτά, από μόνα τους, αυτά δεν είναι βήματα προς την δημιουργία του νέου συστήματος-διαδόχου. Απαιτείται σοβαρή διανοητική συζήτηση για τις παραμέτρους του παγκόσμιου συστήματος που επιθυμούμε, και για τις στρατηγικές της μετάβασης. Αυτό απαιτεί προθυμία να ακούσουμε αυτούς που θεωρούμε καλοπροαίρετους, ακόμα και αν δεν συμφωνούν μαζί μας. Η ανοικτή συζήτηση θα φέρει σίγουρα μεγαλύτερη συντροφικότητα, και ίσως να μας κρατήσει από το να πέσουμε στον σεκταριανισμό που πάντοτε κατανικά τα αντισυστημικά κινήματα. Τέλος, οποτεδήποτε είναι εφικτό, θα πρέπει να κατασκευάζουμε εναλλακτικούς, αποεμπορευματοποιημένους τρόπους παραγωγής. Κάνοντάς το αυτό μπορούμε να ανακαλύψουμε τα όρια πολλών συγκεκριμένων μεθόδων, και να δείξουμε ότι υπάρχουν άλλοι τρόποι εξασφάλισης βιώσιμης παραγωγής από ό,τι ένα σύστημα ανταμοιβών που βασίζεται στο κίνητρο του κέρδους. Επιπρόσθετα, ο αγώνας ενάντια στις βασικές

ανισότητες του κόσμου —φύλου, τάξης, και φυλής/εθνικότητας/θρησκείας— θα πρέπει να είναι στην πρώτη γραμμή των σκέψεών μας και των πράξεών μας. Τούτο είναι και το δυσκολότερο, εφόσον κανένας μας δεν είναι αθώος, και εφόσον η παγκόσμια κουλτούρα που κληρονομήσαμε δουλεύει εναντίον μας. Χρειάζεται επίσης να πούμε ότι πρέπει να αποφύγουμε κάθε αίσθηση ότι η ιστορία είναι στο πλευρό μας; Έχουμε στην καλύτερη των περιπτώσεων μια ευκαιρία 50-50 να φτιάξουμε ένα καλύτερο παγκόσμιο σύστημα από αυτό στο οποίο ζούμε τώρα. Αλλά 50-50 είναι πολύ. Πρέπει να προσπαθήσουμε να αδράξουμε την Τύχη, ακόμα κι αν μας ξεφεύγει. Τι άλλο πιο χρήσιμο μπορεί κανείς μας να κάνει;

Μετάφραση: Αντώνης Μπαλασόπουλος

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

I Μια πρώτη μορφή αυτής της εργασίας παρουσιάστηκε στην Παγκόσμια Σύνοδο του Διεθνούς Ινστιτούτου Κοινωνιολογίας στο Γιερεβάν, στις 13.6.2009., και στην συνέχεια πρωτοδημοσιεύτηκε στην *New Left Review*, τχ. 62, Απρ. 2010.

Οι πολιτικές ρίζες της χρηματοπιστωτικής πανωλεθρίας

Του Wolfgang Streeck

Διευθυντή του Ινστιτούτου Max Planck για την Κοινωνική Έρευνα, Κολωνία.

Ημερομηνία δημοσίευσης: New Left Review Sept – Oct 2011 & περιληπτική αναδημοσίευση στην εφ. Αυγή της Κυριακής 25/03/2012

Στην ανάλυσή του ο Wolfgang Streeck ερμηνεύει την κρίση με όρους μετασχηματισμού του "δημοκρατικού καπιταλισμού". Υποστηρίζει δε, ότι εφόσον αυτός παρουσιάζει ανυπέρβλητες δυσκολίες, είναι πιθανό σύντομα να αντιμετωπίσουμε μια νέα "φούσκα" εξαιτίας του. Ένα κείμενο για όσους θέλουν να κατανοήσουν την παρούσα ελληνική και παγκόσμια κρίση και για όσους βρίσκουν ανεπαρκείς τις μέχρι σήμερα πολιτικές ερμηνείες της. Το κείμενο αποτελεί σύντομη εκδοχή της ανάλυσης που δημοσιεύτηκε στο "New Left Review", ν. 71, Λονδίνο, Σεπτέμβριος - Οκτώβριος 2011.

Η κρίση του 2008 ξεκίνησε σαράντα χρόνια πριν

Μέρα με τη μέρα τα γεγονότα που σημαδεύουν την κρίση μάς διδάσκουν ότι οι αγορές υπαγορεύουν πλέον τον νόμο τους στα κράτη. Τα κράτη, υποτίθεται δημοκρατικά και κυρίαρχα, βλέπουν να τους επιβάλλονται όρια ως προς το τι μπορούν να κάνουν για τους λαούς τους και να τους ανακοινώνονται χαμηλόφωνα οι θυσίες που πρέπει να ζητήσουν από τους πολίτες.

Οι λαοί, από την πλευρά τους, καταλήγουν στην εξής διαπίστωση: οι πολιτικοί ηγέτες δεν υπηρετούν πια τα συμφέροντα των συμπολιτών τους, αλλά τα συμφέροντα άλλων κρατών ή και διεθνών οργανισμών που λειτουργούν εκτός των περιορισμών του δημοκρατικού παιχνιδιού -όπως το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο (ΔΝΤ) ή η Ευρωπαϊκή Ένωση (Ε.Ε.). Συνήθως η κατάσταση αυτή περιγράφεται ως συνέπεια ενός μεμονωμένου απροόπτου στο πλαίσιο μιας γενικότερης σταθερότητας. Είναι, όμως, έτσι;

Μπορεί κανείς να ερμηνεύσει τη "Μεγάλη Ύφεση" [1] και τη συνακόλουθη σχεδόν ολοσχερή κατάρρευση των δημόσιων οικονομικών ως εκδήλωση μιας θεμελιώδους ανισορροπίας των ανεπτυγμένων καπιταλιστικών κοινωνιών, οι οποίες αμφιταλαντεύονται μεταξύ των απαιτήσεων της αγοράς και των απαιτήσεων της δημοκρατίας. Μια αντίφαση που καθιστά τις αναταράξεις και την αστάθεια μάλλον τον κανόνα παρά την εξαίρεση. Σε μια τέτοια περίπτωση η σημερινή κρίση πρέπει να

ερμηνευτεί στο φως του εγγενώς συγκρουσιακού μετασχηματισμού του λεγόμενου "δημοκρατικού καπιταλισμού».

Από τα τέλη της δεκαετίας του 1960 τρεις λύσεις εφαρμόστηκαν διαδοχικά για να ξεπεραστεί η αντίφαση μεταξύ πολιτικής δημοκρατίας και καπιταλισμού της αγοράς. Η πρώτη λύση ήταν ο πληθωρισμός. Η δεύτερη λύση ήταν το δημόσιο χρέος. Και η τρίτη το ιδιωτικό χρέος. Σε καθεμία από τις προσπάθειες αυτές αντιστοιχεί μια ιδιαίτερη διάταξη των σχέσεων ανάμεσα στα κέντρα οικονομικής ισχύος, το πολιτικό σύστημα και τις κοινωνικές δυνάμεις. Όμως, οι διευθετήσεις αυτές περιήλθαν η μία μετά την άλλη σε κρίση, επισπεύδοντας το πέρασμα στον επόμενο κύκλο. Έτσι η χρηματοπιστωτική καταγίδα του 2008 σφραγίζει το τέλος της τρίτης περιόδου και την ενδεχόμενη διαμόρφωση μιας νέας διευθέτησης, της οποίας ο χαρακτήρας παραμένει ασαφής.

Διαμάχη για την κατανομή των εισοδημάτων

Ο δημοκρατικός καπιταλισμός της μεταπολεμικής περιόδου γνώρισε την πρώτη κρίση του στα τέλη της δεκαετίας του 1960, όταν ο πληθωρισμός άρχισε να κάνει την εμφάνισή του στο σύνολο του δυτικού κόσμου. Η οικονομική επιβράδυνση απειλούσε ξαφνικά τη διαίωση ενός μοντέλου ειρήνευσης των κοινωνικών σχέσεων, το οποίο είχε βάλει τέλος στις μεταπολεμικές διαμάχες. Στην ουσία της η συνταγή που είχε υιοθετηθεί μέχρι τότε ήταν η ακόλουθη: η εργατική τάξη αποδέχεται την οικονομία της αγοράς και την ατομική ιδιοκτησία, με αντάλλαγμα την πολιτική δημοκρατία, η οποία διασφαλίζει κοινωνική προστασία και διαρκή βελτίωση του επιπέδου ζωής.

Πάνω από δύο δεκαετίες αδιάκοπης οικονομικής ανάπτυξης συνέβαλαν στην εδραίωση της πεποίθησης ότι η κοινωνικο-οικονομική πρόοδος αποτελούσε δημοκρατικό δικαίωμα άρρηκτα συνδεδεμένο με την έννοια του πολίτη. Η θεώρηση αυτή αποτυπωνόταν σε διεκδικήσεις που οι πολιτικοί ηγέτες αισθάνονταν υποχρεωμένοι να ικανοποιήσουν: διεύρυνση του κράτους πρόνοιας, δικαίωμα ελεύθερων συλλογικών διαπραγματεύσεων για τους εργαζόμενους, πλήρης απασχόληση. Μέτρα που προώθησαν οι δυτικές κυβερνήσεις χρησιμοποιώντας αφειδώς τα κεϋνσιανά οικονομικά εργαλεία.

Όταν, όμως, στα τέλη της δεκαετίας του 1960, η οικονομική ανάπτυξη άρχισε να χάνει τον δυναμισμό της, η συγκεκριμένη διευθέτηση κλυδωνίστηκε -αστάθεια που εκδηλώθηκε με ένα παγκόσμιο κύμα κοινωνικής διαμαρτυρίας. Οι εργαζόμενοι, τους οποίους δεν παρέλυε ακόμη ο φόβος της ανεργίας, δεν δέχονταν να παραιτηθούν από αυτό που θεωρούσαν δικαίωμά τους στην πρόοδο.

Κατά τη διάρκεια των επόμενων ετών, όλες οι κυβερνήσεις του δυτικού κόσμου βρέθηκαν αντιμέτωπες με το ίδιο πρόβλημα: Πώς να υποχρεωθούν τα συνδικάτα να μετριάσουν τις μισθολογικές διεκδικήσεις τους χωρίς να χρειαστεί να αμφισβητηθεί η

κεϋνσιανή υπόσχεση της πλήρους απασχόλησης; Στην πραγματικότητα, μολονότι σε ορισμένες χώρες η θεσμική συγκρότηση του συστήματος συλλογικών διαπραγματεύσεων διευκόλυne την υπογραφή τριμερών "κοινωνικών συμφώνων", στις υπόλοιπες χώρες η δεκαετία του 1970 σφραγίστηκε από την πεποίθηση (η οποία ήταν εδραιωμένη και στα ανώτατα κλιμάκια του κρατικού μηχανισμού) ότι ένα υψηλότερο ποσοστό ανεργίας ως μέσο πίεσης για να συγκρατηθούν οι αυξήσεις των μισθών θα αποτελούσε πολιτική αυτοκτονία, ίσως και τον θάνατο της ίδιας της καπιταλιστικής δημοκρατίας.

Για να ξεπεραστεί το αδιέξοδο και, ταυτόχρονα, να προστατευτούν οι ελεύθερες συλλογικές διαπραγματεύσεις και η πλήρης απασχόληση, ένας δρόμος διαγραφόταν: η χαλάρωση της νομισματικής πολιτικής, έστω και με τίμημα την αύξηση του πληθωρισμού.

Στην αρχή, η άνοδος των τιμών δεν δημιουργούσε κανένα πρόβλημα στους εργαζόμενους: εκπροσωπούνταν από συνδικάτα αρκετά ισχυρά ώστε να επιβάλλουν τιμαριθμική αναπροσαρμογή των μισθών. Αντίθετα, ο πληθωρισμός διάβρωνε τις περιουσίες των πιστωτών και των κατόχων χρηματοοικονομικών περιουσιακών στοιχείων, δηλαδή κοινωνικών ομάδων που αριθμούσαν στις τάξεις τους σχετικά λίγους εργαζόμενους.

Στις συνθήκες αυτές ο πληθωρισμός μπορεί να περιγραφεί ως η νομισματική αποτύπωση της διαμάχης για την κατανομή των εισοδημάτων: από τη μια πλευρά η εργατική τάξη, η οποία ζητά σταθερή, ασφαλή απασχόληση και σημαντικότερο μερίδιο του εθνικού εισοδήματος, και από την άλλη η αστική τάξη, η οποία αγωνίζεται για τη μεγιστοποίηση των επενδυτικών αποδόσεων. Αφού τα δύο μέρη διαπνέονται από ασύμβατες απόψεις ως προς το τι δικαιούνται, με τους εργαζόμενους να προβάλλουν τα δικαιώματα των πολιτών και τους καπιταλιστές να επικαλούνται την ιδιοκτησία και την αγορά, ο πληθωρισμός εκφράζει, στη συγκεκριμένη περίπτωση, την ανομική κατάσταση μιας κοινωνίας, της οποίας τα μέλη δεν κατορθώνουν να συμφωνήσουν σε κοινά κριτήρια κοινωνικής δικαιοσύνης.

Ενώ αμέσως μετά τον πόλεμο η οικονομική ανάπτυξη είχε επιτρέψει στις κυβερνήσεις να αμβλύνουν τους ταξικούς ανταγωνισμούς, ο πληθωρισμός τούς έδινε πλέον τη δυνατότητα να διατηρήσουν το επίπεδο κατανάλωσης και τη μέχρι τότε κατανομή των εισοδημάτων αντλώντας από οικονομικούς πόρους που η πραγματική οικονομία δεν είχε ακόμη παραγάγει.

Αυτή η στρατηγική αποκλιμάκωσης των εντάσεων υπήρξε αποτελεσματική, δεν μπορούσε, ωστόσο, να κρατήσει για πάντα. Τελικά προκάλεσε την αντίδραση των κατόχων κεφαλαίων, οι οποίοι αποφάσισαν να προστατεύσουν τις περιουσίες τους. Έτσι, ο πληθωρισμός οδήγησε στην αύξηση της ανεργίας τιμωρώντας τους εργαζόμενους, των οποίων τα συμφέροντα είχε αρχικά εξυπηρετήσει. Κάτω από την πίεση των αγορών οι κυβερνήσεις θα εγκαταλείψουν τις αναδιανεμητικές μισθολογικές συμφωνίες για να επιστρέψουν στη δημοσιονομική πειθαρχία.

Ο πληθωρισμός νικήθηκε μετά το 1979, όταν ο Πολ Βόλκερ, που είχε μόλις διοριστεί διοικητής της αμερικανικής κεντρικής τράπεζας από τον πρόεδρο Τζίμι Κάρτερ, αποφάσισε να προχωρήσει σε μια χωρίς προηγούμενο αύξηση των επιτοκίων, με αποτέλεσμα την άνοδο της ανεργίας σε επίπεδα που δεν είχαν εμφανιστεί από τη Μεγάλη Ύφεση της δεκαετίας του 1930. Το "πραξικόπημα" επικυρώθηκε από τις κάλπες: ο πρόεδρος Ρόναλντ Ρέιγκαν, για τον οποίον λέγεται ότι, στην αρχή φοβόταν τις πολιτικές επιπτώσεις των αποπληθωριστικών μέτρων του Βόλκερ, εξασφάλισε δεύτερη προεδρική θητεία το 1984.

Η εγγύηση της κοινωνικής ειρήνης

Στο Ηνωμένο Βασίλειο η Μάργκαρετ Θάτσερ, η οποία είχε ακολουθήσει τις αμερικανικές πολιτικές, επανεξελέγη και αυτή πρωθυπουργός το 1983 παρά την απότομη αύξηση της ανεργίας και τη γρήγορη αποβιομηχάνιση, συνέπειες, μεταξύ άλλων, της αυστηρής νομισματικής πολιτικής. Και στις δύο χώρες ο αποπληθωρισμός συνοδεύτηκε από συστηματική επίθεση κατά των συνδικάτων.

Στη διάρκεια των επόμενων ετών ο πληθωρισμός περιορίστηκε στο σύνολο του καπιταλιστικού κόσμου, τη στιγμή που η ανεργία κατέγραφε λίγο έως πολύ σταθερή άνοδο: από το 5% στο 9% μεταξύ 1980 και 1988. Ταυτόχρονα το ποσοστό συνδικαλιστικής εκπροσώπησης των εργαζομένων υποχωρούσε και οι απεργίες έγιναν τόσο σπάνιες, ώστε ορισμένες χώρες έπαψαν να τις καταγράφουν.

Η εποχή του νεοφιλελευθερισμού ξεκίνησε τη στιγμή που τα αγγλοσαξονικά κράτη εγκατέλειψαν έναν από τους πυλώνες του μεταπολεμικού δημοκρατικού καπιταλισμού: την αντίληψη ότι η ανεργία θα εξανέμιζε την πολιτική υποστήριξη που απολάμβαναν όχι μόνο οι κυβερνήσεις, αλλά και ο ίδιος ο τρόπος οργάνωσης της κοινωνίας.

Παντού στον κόσμο, οι πολιτικοί ηγέτες παρακολουθούσαν με μεγάλη προσοχή τα πειράματα του Ρέιγκαν και της Θάτσερ. Ωστόσο όσοι είχαν ελπίσει ότι το τέλος του πληθωρισμού θα σηματοδοτούσε και τον τερματισμό των οικονομικών αρρυθμιών πολύ σύντομα διαψεύστηκαν. Ο πληθωρισμός υποχώρησε μόνο και μόνο για να δώσει τη θέση του στο δημόσιο χρέος, το οποίο απογειώθηκε κατά τη δεκαετία του 1980. Γεγονός που οφείλεται σε διάφορους λόγους.

Η οικονομική στασιμότητα είχε κάνει τους φορολογούμενους -ιδιαίτερα όσους διέθεταν μεγαλύτερο πλούτο και επιρροή- ιδιαίτερα εχθρικούς απέναντι στη φορολογία. Ταυτόχρονα ο περιορισμός του πληθωρισμού έβαλε τέλος στις αυτόματες αυξήσεις φόρων (φαινόμενο συνυφασμένο με την αύξηση των ονομαστικών εισοδημάτων). Η συγκράτηση του πληθωρισμού, εξάλλου, έφερε και το τέλος της διαρκούς υποτίμησης της πραγματικής αξίας του δημόσιου χρέους μέσω της αποδυνάμωσης των εθνικών νομισμάτων, η οποία, αρχικά, είχε συμπληρώσει την οικονομική ανάπτυξη, πριν την αντικαταστήσει σταδιακά ως προνομιακό εργαλείο μείωσης του χρέους.

Η διόγκωση της ανεργίας που προκάλεσε η νομισματική σταθεροποίηση υποχρέωσε τα κράτη να αυξήσουν τις δαπάνες κοινωνικής πρόνοιας. Τέλος, ο λογαριασμός των κοινωνικών δικαιωμάτων που θεσπίστηκαν τη δεκαετία του 1970, ως αντάλλαγμα για να αποδεχθούν τα συνδικάτα τη συγκράτηση των μισθών (μια μορφή διαφοροποιημένων μισθών), άρχισε να συσσωρεύεται. Και βάραινε όλο και περισσότερο στα δημόσια οικονομικά.

Αφού δεν ήταν πια δυνατόν να χρησιμοποιηθεί το χαρτί του πληθωρισμού για να περιοριστεί η απόσταση μεταξύ των απαιτήσεων των πολιτών και των απαιτήσεων των αγορών, η ευθύνη χρηματοδότησης της κοινωνικής ειρήνης πέρασε στο κράτος. Για κάποιο χρονικό διάστημα το δημόσιο χρέος αποτέλεσε βολικό και λειτουργικό ισοδύναμο του πληθωρισμού.

Στην πραγματικότητα το δημόσιο χρέος, όπως ακριβώς και ο πληθωρισμός, επέτρεπε στις κυβερνήσεις να χρησιμοποιούν πόρους που δεν είχαν ακόμη παραχθεί, για να αμβλύνονται οι διαμάχες γύρω από την κατανομή των εισοδημάτων. Ή, για να το πούμε αλλιώς, τους επέτρεπε να αντλήσουν οικονομικούς πόρους από το μέλλον για να συμπληρώσουν τους πόρους του σήμερα. Στο μέτρο που η μάχη ανάμεσα στις απαιτήσεις των αγορών και τις απαιτήσεις της κοινωνίας μεταφερόταν από τους τόπους παραγωγής στην πολιτική αρένα, οι εκλογικές πιέσεις αντικατέστησαν τους συνδικαλιστικούς αγώνες. Οι κυβερνήσεις, αντί να τυπώνουν χρήμα, άρχισαν να δανείζονται όλο και περισσότερο. Διαδικασία που διευκολύνθηκε από τον χαμηλό

πληθωρισμό, ο οποίος καθυστέρησε τους πιστωτές σχετικά με τη μακροπρόθεσμη αξία των κρατικών ομολόγων.

Ωστόσο ούτε και η συσσώρευση δημόσιου χρέους μπορούσε να κρατήσει αιώνια. Για πολύ καιρό οι οικονομολόγοι έκρουαν τον κώδωνα του κινδύνου στις κυβερνήσεις σχετικά με το γεγονός ότι τα δημόσια ελλείμματα απορροφούσαν τους διαθέσιμους παραγωγικούς πόρους και στραγγάλιζαν τις ιδιωτικές επενδύσεις προκαλώντας άνοδο των επιτοκίων και οικονομική επιβράδυνση.

Οι ειδικοί, όμως, δεν ήταν σε θέση να προσδιορίσουν κάποιο κρίσιμο όριο δημοσίου χρέους. Στην πράξη αποδείχτηκε δυνατό, τουλάχιστον για κάποιο χρονικό διάστημα, να διατηρηθούν τα επιτόκια σε σχετικά χαμηλό επίπεδο μέσω της απορρύθμισης των χρηματοπιστωτικών αγορών και να συγκρατηθεί ο πληθωρισμός μέσω της περαιτέρω αποδυνάμωσης των συνδικάτων.

Από το δημόσιο χρέος στο ιδιωτικό χρέος

Οι Ηνωμένες Πολιτείες, ωστόσο, μια χώρα όπου το επίπεδο αποταμιεύσεων αποδεικνύεται εξαιρετικά χαμηλό, αρχίζουν σύντομα να πωλούν τα κρατικά τους ομόλογα όχι μόνο στους Αμερικανούς πολίτες, αλλά και σε ξένους επενδυτές, μεταξύ των οποίων και ξένα κρατικά επενδυτικά κεφάλαια. Επιπλέον, στο μέτρο που το βάρος του δημοσίου χρέους αυξανόταν, ένα μεγαλύτερο τμήμα των δημόσιων δαπανών διοχετευόταν για την πληρωμή των τόκων του. Και, κυρίως, κάποια συγκεκριμένη στιγμή, που ήταν αδύνατον να προσδιοριστεί εκ των προτέρων, οι ξένοι και εγχώριοι πιστωτές θα απαιτούσαν την επιστροφή των χρημάτων τους. Τότε, οι "αγορές" θα χρησιμοποιούσαν όλα τα μέσα για να επιβάλουν στα κράτη τη δημοσιονομική πειθαρχία και τη λιτότητα που ήταν απαραίτητες για τη διαφύλαξη των συμφερόντων τους.

Το 1992, στον δημόσιο διάλογο που προηγήθηκε των αμερικανικών προεδρικών εκλογών, κυριάρχησε το ζήτημα του διπλού ελλείμματος: δημόσιο έλλειμμα της ομοσπονδιακής κυβέρνησης και εμπορικό έλλειμμα της οικονομίας ως σύνολου. Η νίκη του Μπιλ Κλίντον, ο οποίος είχε κάνει το ζήτημα της οικονομίας κεντρικό άξονα της προεκλογικής εκστρατείας του, σηματοδότησε την έναρξη μιας σειράς προσπαθειών δημοσιονομικής σταθεροποίησης [2]. Σε παγκόσμιο επίπεδο, οι πολιτικές δημοσιονομικής εξυγίανσης προωθήθηκαν με επιθετικό τρόπο από οργανισμούς όπως το ΔΝΤ ή ο Οργανισμός Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης (ΟΟΣΑ), πάντα με την ενεργό υποστήριξη των Ηνωμένων Πολιτειών.

Στην αρχή η προεδρία των Δημοκρατικών εξέτασε το ενδεχόμενο να περιορίσει τα ελλείμματα τονώνοντας την οικονομική δραστηριότητα, μέσω σημαντικών κοινωνικών μεταρρυθμίσεων και αύξησης της φορολογίας. Στις ενδιάμεσες εκλογές του 1994, όμως, οι Δημοκρατικοί έχασαν την πλειοψηφία στο αμερικανικό Κογκρέσο. Τότε ο Κλίντον έκανε στροφή 180 μοιρών και υιοθέτησε πολιτική λιτότητας, με χαρακτηριστικό τις σημαντικές περικοπές των δημοσίων δαπανών. Επρόκειτο για μια πολιτική μεταστροφή που είχε στόχο, σύμφωνα με τη δική του διατύπωση, να δώσει τέλος "στην κοινωνική προστασία όπως τη γνωρίζουμε". Μεταξύ 1998 και 2000, για πρώτη φορά μετά από δεκαετίες, οι προϋπολογισμοί της αμερικανικής ομοσπονδιακής κυβέρνησης παρουσίασαν πλεονάσματα.

Εντούτοις η κυβέρνηση Κλίντον δεν κατάφερε να διευθετήσει την πολιτική οικονομία του δημοκρατικού καπιταλισμού με μόνιμο τρόπο. Η στρατηγική της για τη διαχείριση των κοινωνικών συγκρούσεων συνίστατο, σε μεγάλο βαθμό, στην περαιτέρω απορρύθμιση του χρηματοπιστωτικού τομέα, η οποία είχε εγκαινιαστεί επί Ρέιγκαν.

Η ταχύτερη αύξηση των εισοδηματικών ανισοτήτων, εξαιτίας της ακόμη μεγαλύτερης υποχώρησης της συνδικαλιστικής εκπροσώπησης και των δραστικών περικοπών στις κοινωνικές δαπάνες, καθώς και η μείωση της συνολικής ζήτησης [3] εξαιτίας των πολιτικών δημοσιονομικής προσαρμογής, αντισταθμίστηκαν από τη δυνατότητα που δόθηκε στους πολίτες και τις επιχειρήσεις να λάβουν δάνεια σε πρωτόγνωρη κλίμακα.

Έτσι γεννήθηκε η εύστοχη έκφραση "ιδιωτικοποιημένος κεϋνσιανισμός", ακριβώς για να περιγράψει την αντικατάσταση του δημόσιου χρέους από το ιδιωτικό χρέος. Η κυβέρνηση δεν δανειζόταν πια για να χρηματοδοτήσει την ισότιμη πρόσβαση σε αξιοπρεπείς κατοικίες ή την εκπαίδευση των εργαζομένων: στο εξής τα μεμονωμένα άτομα καλούνταν τα ίδια (συνήθως χωρίς να έχουν πραγματικά άλλη επιλογή) να συνάψουν δάνεια με δικό τους κίνδυνο για να πληρώσουν τις σπουδές τους ή για να εγκατασταθούν σε λιγότερο φτωχές συνοικίες [4].

Η πολιτική που εφάρμοσε η κυβέρνηση Κλίντον ευχαρίστησε πολύ κόσμο. Οι πλούσιοι πλήρωναν λιγότερους φόρους, ενώ όσοι, ανάμεσά τους, υπήρξαν αρκετά διορατικοί ώστε να επενδύσουν στον χρηματοπιστωτικό τομέα αποκόμισαν τεράστια κέρδη. Αλλά και πολλοί από τους φτωχούς δεν είχαν λόγο να διαμαρτύρονται - τουλάχιστον όχι στην αρχή. Τα δάνεια "subprime" και η ψευδαίσθηση του πλούτου στην οποία ήταν στηριγμένα ήρθαν να αντικαταστήσουν τα κοινωνικά επιδόματα

(που καταργούνταν) και τις αυξήσεις των μισθών (που, εκείνη την εποχή, ήταν ανύπαρκτες στα χαμηλότερα κλιμάκια μιας απορρυθμισμένης αγοράς εργασίας).

Ιδιαίτερα για τους Αφροαμερικανούς η απόκτηση κατοικίας δεν αποτελούσε απλώς την εκπλήρωση του "αμερικανικού ονείρου": επρόκειτο, επίσης, για ουσιαστικό υποκατάστατο της σύνταξής τους, την οποία η εργασία τους, όταν υπήρχε, δεν εξασφάλιζε πια και την οποία δεν είχαν κανένα λόγο να περιμένουν από μια κυβέρνηση ταγμένη στη διαρκή λιτότητα.

Έτσι, σε αντίθεση με την περίοδο όπου κυριαρχούσε το δημόσιο χρέος -κατά την οποία ο δημόσιος δανεισμός επέτρεπε να χρησιμοποιηθούν σήμερα οι παραγωγικοί πόροι του αύριο- ήταν πλέον οι ίδιοι οι πολίτες που μπορούσαν να αγοράσουν άμεσα ό,τι είχαν ανάγκη, αξιοποιώντας τη δέσμευσή τους να καταβάλλουν σημαντικό τμήμα των μελλοντικών εισοδημάτων τους στις αγορές.

Επομένως η απελευθέρωση του χρηματοπιστωτικού τομέα έδωσε τη δυνατότητα να αντισταθμιστούν η δημοσιονομική εξυγίανση και η λιτότητα. Το ιδιωτικό χρέος προστέθηκε στο δημόσιο χρέος, ενώ η ατομική ζήτηση -που είχε τροφοδοτηθεί με πακτωλούς δολαρίων από την ακμάζουσα βιομηχανία του χρηματοπιστωτικού καζίνο- πήρε τη θέση της συλλογικής ζήτησης, την οποία καθοδηγούσε το κράτος. Η ατομική ζήτηση υποστήριζε, λοιπόν, την απασχόληση και τα κέρδη, ιδιαίτερα στον κλάδο των ακινήτων.

Η συγκεκριμένη δυναμική γνώρισε επιτάχυνση από το 2001, όταν η αμερικανική κεντρική τράπεζα, με διοικητή τον Άλαν Γκρίνσπαν, μείωσε πολύ τα επιτόκια ώστε να προλάβει την ύφεση και τη συνακόλουθη αύξηση της ανεργίας. Όμως, ο "ιδιωτικοποιημένος κεϋνσιανισμός" δεν έδωσε απλώς τη δυνατότητα στον χρηματοπιστωτικό τομέα να αποκομίσει κέρδη χωρίς προηγούμενο, αλλά αποτέλεσε και τον στυλοβάτη μιας οικονομικής άνθησης που έκανε τα ευρωπαϊκά συνδικάτα να χλωμιάσουν από ζήλεια.

Τα συνδικάτα της Γηραιάς Ηπείρου ανήγαγαν σε υπόδειγμα την πολιτική εύκολου χρήματος του Γκρίνσπαν, η οποία οδηγούσε στην ταχύτερη υπερχρέωση της αμερικανικής κοινωνίας. Επεσήμαιναν με ενθουσιασμό ότι η αμερικανική Fed, σε αντίθεση με την Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα, είχε τη θεσμική υποχρέωση όχι απλώς να διασφαλίζει τη νομισματική σταθερότητα, αλλά και να διατηρεί σε χαμηλά επίπεδα την ανεργία. Φυσικά, όλα τελείωσαν το 2008 με την ξαφνική κατάρρευση

της πυραμίδας των διεθνών πιστώσεων, στην οποία είχε στηριχθεί η ευημερία του τέλους της δεκαετίας του 1990 και των αρχών της δεκαετίας του 2000.

Μετά τις διαδοχικές περιόδους του πληθωρισμού, των δημόσιων ελλειμμάτων και του ιδιωτικού χρέους, ο μεταπολεμικός δημοκρατικός καπιταλισμός εισέρχεται πια στο τέταρτο στάδιό του. Την ώρα που το σύνολο του παγκόσμιου χρηματοπιστωτικού συστήματος κινδύνευε να καταρρεύσει, τα κράτη προσπάθησαν να αποκαταστήσουν την οικονομική εμπιστοσύνη. Κοινωνικοποίησαν τα τοξικά δάνεια που τα ίδια είχαν παλαιότερα επιτρέψει να συναφθούν, προωθώντας τα τότε για να αντισταθμίσουν τις συνέπειες των πολιτικών δημοσιονομικής εξυγίανσης που ακολουθούσαν.

Η συγκεκριμένη κίνηση κοινωνικοποίησης των ζημιών του χρηματοπιστωτικού τομέα, σε συνδυασμό με την απαραίτητη τόνωση της οικονομικής δραστηριότητας για να αποσοβηθεί η κατάρρευση της "πραγματικής οικονομίας", προκάλεσε τη θεαματική διόγκωση των δημόσιων ελλειμμάτων. Ας σημειωθεί, με την ευκαιρία, ότι η εξέλιξη αυτή δεν απέρρευε διόλου από τις σπάταλες συνήθειες κάποιων καιροσκοπικών κυβερνήσεων ή από δυσλειτουργίες των πολιτικών θεσμών, όπως υποστήριζαν ορισμένες θεωρίες της δεκαετίας του 1990, οι οποίες διακινούνταν με τις ευλογίες κυρίως της Παγκόσμιας Τράπεζας και του ΔΝΤ.

Η συνέχεια είναι γνωστή, από το 2008 και μετά: η διαμάχη για την κατανομή των εισοδημάτων, η οποία είναι εγγενές χαρακτηριστικό του δημοκρατικού καπιταλισμού, μετασηματίστηκε σε λυσσαλέα μάχη ανάμεσα στους παγκόσμιους χρηματοπιστωτικούς επενδυτικούς ομίλους και τα κυρίαρχα εθνικά κράτη. Ενώ, στο παρελθόν, οι εργαζόμενοι αγωνίζονταν ενάντια στους εργοδότες, οι πολίτες ενάντια στους υπουργούς Οικονομικών και οι μεμονωμένοι οφειλέτες ενάντια στις ιδιωτικές τράπεζες, σήμερα τα χρηματοπιστωτικά ιδρύματα διασταυρώνουν τα ξίφη τους με τα κράτη. Τα ίδια κράτη που πρόσφατα οι τράπεζες είχαν εκβιάσει για να τα υποχρεώσουν να τις... σώσουν. Ωστόσο ο συσχετισμός δυνάμεων στον οποίον στηρίζεται η κατάσταση αυτή δεν έχει ξεκαθαρίσει ακόμα.

Από την αρχή της κρίσης, για παράδειγμα, οι χρηματοπιστωτικές αγορές απαιτούν πολύ διαφορετικά επιτόκια από τα διάφορα κράτη. Επομένως ασκούν διαφοροποιημένες πιέσεις στις κυβερνήσεις για να υποχρεώσουν τους πολίτες τους να δεχτούν δημοσιονομικές περικοπές χωρίς προηγούμενο. Όταν, σήμερα, τις πλάτες των κρατών βαραίνουν κολοσσιαία χρέη, οποιαδήποτε αύξηση των επιτοκίων, όσο μικρή κι αν είναι, μπορεί να προκαλέσει δημοσιονομική καταστροφή [5]. Την ίδια στιγμή οι αγορές πρέπει να αποφύγουν να υποβάλλουν τα κράτη σε υπερβολικά ισχυρή πίεση, καθώς θα μπορούσαν κάλλιστα να τα ωθήσουν να κηρύξουν στάση

πληρωμών στο χρέος τους. Επομένως, για να προφυλαχθούν από μια γενική αύξηση των επιτοκίων στα κρατικά ομόλογα, ορισμένα κράτη πρέπει να είναι έτοιμα να διασώσουν κάποια άλλα, τα οποία απειλούνται περισσότερο. Εξάλλου οι αγορές δεν προσδοκούν μονάχα τη δημοσιονομική εξυγίανση. Απαιτούν, ταυτόχρονα, και ρεαλιστικές προοπτικές οικονομικής ανάπτυξης. Πώς, όμως, να συνδυαστούν οι δύο απαιτήσεις; Παρόλο που το επιτόκιο των κρατικών ομολόγων της Ιρλανδίας έπεσε όταν η χώρα δεσμεύτηκε να λάβει μέτρα δραστικής μείωσης του ελλείμματός της, σε λίγες εβδομάδες ανέβηκε ξανά, γιατί το σχέδιο προσαρμογής ήταν τόσο αυστηρό ώστε καθιστούσε αδύνατη την οικονομική ανάκαμψη [6].

Αποτυχία ρύθμισης των αγορών

Έτσι, εδώ και μερικά χρόνια, η πολιτική διαχείριση του συστήματος του δημοκρατικού καπιταλισμού αποδεικνύεται όλο και πιο λεπτή υπόθεση. Μάλιστα οι πολιτικοί ηγέτες πιθανότατα δεν έχουν αντιμετωπίσει τόσο μεγάλη αβεβαιότητα από την εποχή της Μεγάλης Ύφεσης.

Επιπλέον είναι, άραγε, αδιανόητο να σχηματίζεται ήδη μια νέα χρηματοπιστωτική φούσκα, λόγω του πακτωλού φθηνού χρήματος που κυλάει ασταμάτητα; Μολονότι δεν είναι πια δυνατόν να επενδύσει κανείς στα "subprime", τουλάχιστον για την ώρα, η αγορά των πρώτων υλών ή η νέα οικονομία του Διαδικτύου προσφέρουν δελεαστικές προοπτικές σε ορισμένους επενδυτές.

Τίποτε δεν εμποδίζει τα χρηματοπιστωτικά ιδρύματα να επενδύσουν τη ρευστότητα που τους προσφέρουν αφειδώς οι κεντρικές τράπεζες στους λεγόμενους "νέους κλάδους ανάπτυξης" -στο όνομα των προνομιούχων πελατών τους ή και, γιατί όχι, για δικό τους όφελος. Σε τελική ανάλυση, αφού οι μεταρρυθμίσεις που έπρεπε να εφαρμοστούν στον χρηματοπιστωτικό τομέα απέτυχαν σχεδόν πλήρως, το κεφάλαιο μπορεί σήμερα να εμφανιστεί κάπως πιο απαιτητικό από πριν. Και οι τράπεζες, που ήδη το 2008 περιγράφονταν ως "πολύ μεγάλες για να πτωχεύσουν" ("too big to fail"), μπορούν να ελπίζουν ότι θα είναι ακόμη μεγαλύτερες το 2012 ή το 2013. Έτσι, θα μπρούν να επαναφέρουν τον εκβιασμό που τόσο επιδέξια κατάφεραν να ασκήσουν πριν από τρία χρόνια. Αυτή τη φορά, όμως, η διάσωση του ιδιωτικού καπιταλισμού από τα κράτη ίσως αποδειχτεί αδύνατη, απλούστατα επειδή τα δημόσια οικονομικά έχουν φθάσει στα όρια των δυνατοτήτων τους.

Στη σημερινή κρίση ο κίνδυνος για τη δημοκρατία αποδεικνύεται εξίσου μεγάλος, αν όχι μεγαλύτερος, από τον αντίστοιχο κίνδυνο για την οικονομία. Δεν τρίζει εκ θεμελίων μόνο η "συστημική ενσωμάτωση" των σύγχρονων κοινωνιών -δηλαδή η αποτελεσματική λειτουργία του καπιταλιστικού συστήματος- αλλά και η "κοινωνική ενσωμάτωσή" τους [7].

Ο ερχομός μιας νέας περιόδου λιτότητας έχει υπονομεύσει σοβαρά τη δυνατότητα των κρατών να βρουν ισορροπία μεταξύ των δικαιωμάτων των πολιτών και των απαιτήσεων της συσσώρευσης κεφαλαίου. Επιπλέον οι στενές σχέσεις αλληλεξάρτησης μεταξύ των διαφόρων χωρών καθιστούν αδύνατη τη λύση των αντιφάσεων μεταξύ οικονομίας και κοινωνίας (δηλαδή μεταξύ καπιταλισμού και δημοκρατίας). Καμία κυβέρνηση δεν μπορεί πια να αγνοεί τους διεθνείς περιορισμούς και τις διεθνείς υποχρεώσεις, ιδιαίτερα εκείνες που επιβάλλουν οι χρηματοπιστωτικές αγορές. Οι κρίσεις και οι αντιφάσεις του δημοκρατικού καπιταλισμού έχουν σταδιακά διεθνοποιηθεί και ξεδιπλώνονται όχι μόνο στο εσωτερικό των διαφόρων κρατών, αλλά και στις διακρατικές σχέσεις, με συνδυασμούς και αναδιατάξεις που μένει να διερευνηθούν.

Παρατηρώντας την εξέλιξη της κρίσης από τη δεκαετία του 1970, φαίνεται εύλογη η υπόθεση ότι ο δημοκρατικός καπιταλισμός θα βρει έναν καινούργιο τρόπο -πάλι προσωρινό, φυσικά- να επιλύσει τις κοινωνικές διαμάχες. Αυτή τη φορά, όμως, σε κατευθύνσεις που πιθανότατα θα είναι αποκλειστικά προς όφελος των κυρίαρχων τάξεων, οι οποίες έχουν οχυρωθεί σε πολιτικά απόρθητο έδαφος: στο διεθνές χρηματοπιστωτικό σύστημα.

Σε τελική ανάλυση δεν μπορούμε να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο οι κυρίαρχες τάξεις να προετοιμάζονται με αυτοπεποίθηση για την ύστατη μάχη τους ενάντια στην κρατική εξουσία, πριν επιβάλουν τον νόμο τους μια και καλή.

Επιμέλεια: Χάρης Λογοθέτης

Κείμενα της «Le Monde diplomatique» στα ελληνικά θα βρείτε στην ιστοσελίδα www.monde-diplomatique.gr

[1] Για την έκφραση "Μεγάλη Ύφεση", βλ. Carmen M. Reinhart και Kenneth S. Rogoff, "This Time Is Different: Eight Centuries of Financial Folly", Princeton University Press, 2009

[2] Δέσμες μέτρων δημοσιονομικής εξυγίανσης που στοχεύουν στη βελτίωση του πρωτογενούς δημοσιονομικού αποτελέσματος (των ετήσιων εσόδων του κράτους μείον τις ετήσιες δαπάνες του, χωρίς να υπολογίζονται οι πληρωμές για τόκους και χρεωλύσια).

[3] Συνολική ζήτηση αγαθών και υπηρεσιών σε μια οικονομία

[4] Βλ. Gérard Duménil και Dominique Lévy, "Une trajectoire financière insoutenable", "Le Monde diplomatique", Αύγουστος 2008.

[5] Για ένα κράτος με δημόσιο χρέος 100% του Ακαθάριστου Εγχώριου Προϊόντος (ΑΕΠ), μια αύξηση του επιτοκίου δανεισμού του κατά 2% θα διόγκωνε το ετήσιο δημόσιο έλλειμμα του κατά το ίδιο ποσοστό. Κατά συνέπεια ένα δημόσιο έλλειμμα ύψους 4% του ΑΕΠ θα περνούσε στο 6% (50% αύξηση).

[6] Βλ. Frédéric Lordon, "Sur le toboggan de la crise européenne", "Le Monde diplomatique", Δεκέμβριος 2011.

[7] Ο David Lockwood όρισε τις έννοιες αυτές με τη μελέτη του "Social integration and system integration" στο βιβλίο George Zollschan και Walter Hirsch (διευθ. έκδοσης), "Explorations in Social Change", Routledge & Kegan Paul, Λονδίνο, 1964.

Στην ανάλυσή του, ο Wolfgang Streeck ερμηνεύει την κρίση με όρους μετασχηματισμού του « δημοκρατικού καπιταλισμού ». Υποστηρίζει δε, ότι εφόσον αυτός παρουσιάζει ανυπέβλητες δυσκολίες, είναι πιθανό, σύντομα, να αντιμετωπίσουμε μια νέα « φούσκα » εξαιτίας του

WOLFGANG STREECK

THE CRISES OF DEMOCRATIC CAPITALISM

THE COLLAPSE OF the American financial system that occurred in 2008 has since turned into an economic and political crisis of global dimensions.¹ How should this world-shaking event be conceptualized? Mainstream economics has tended to conceive society as governed by a general tendency toward equilibrium, where crises and change are no more than temporary deviations from the steady state of a normally well-integrated system. A sociologist, however, is under no such compunction. Rather than construe our present affliction as a one-off disturbance to a fundamental condition of stability, I will consider the ‘Great Recession’² and the subsequent near-collapse of public finances as a manifestation of a basic underlying tension in the political-economic configuration of advanced-capitalist societies; a tension which makes disequilibrium and instability the rule rather than the exception, and which has found expression in a historical succession of disturbances within the socio-economic order. More specifically, I will argue that the present crisis can only be fully understood in terms of the ongoing, inherently conflictual transformation of the social formation we call ‘democratic capitalism’.

Democratic capitalism was fully established only after the Second World War and then only in the ‘Western’ parts of the world, North America and Western Europe. There it functioned extraordinarily well for the next two decades—so well, in fact, that this period of uninterrupted economic growth still dominates our ideas and expectations of what modern capitalism is, or could and should be. This is in spite of the fact that, in the light of the turbulence that followed, the quarter century immediately after the war should be recognizable as truly exceptional. Indeed I suggest that it is not the *trente glorieuses* but the series of crises

which followed that represents the normal condition of democratic capitalism—a condition ruled by an endemic conflict between capitalist markets and democratic politics, which forcefully reasserted itself when high economic growth came to an end in the 1970s. In what follows I will first discuss the nature of that conflict and then turn to the sequence of political-economic disturbances that it produced, which both preceded and shaped the present global crisis.

I. MARKETS VERSUS VOTERS?

Suspicions that capitalism and democracy may not sit easily together are far from new. From the nineteenth century and well into the twentieth, the bourgeoisie and the political Right expressed fears that majority rule, inevitably implying the rule of the poor over the rich, would ultimately do away with private property and free markets. The rising working class and the political Left, for their part, warned that capitalists might ally themselves with the forces of reaction to abolish democracy, in order to protect themselves from being governed by a permanent majority dedicated to economic and social redistribution. I will not discuss the relative merits of the two positions, although history suggests that, at least in the industrialized world, the Left had more reason to fear the Right overthrowing democracy, in order to save capitalism, than the Right had to fear the Left abolishing capitalism for the sake of democracy. However that may be, in the years immediately after the Second World War there was a widely shared assumption that for capitalism to be compatible with democracy, it would have to be subjected to extensive political control—for example, nationalization of key firms and sectors, or workers' 'co-determination', as in Germany—in order to protect democracy itself from being restrained in the name of free markets. While Keynes and, to some extent, Kalecki and Polanyi carried the day, Hayek withdrew into temporary exile.

Since then, however, mainstream economics has become obsessed with the 'irresponsibility' of opportunistic politicians who cater to an economically uneducated electorate by interfering with otherwise efficient

---

¹ This paper was given as the 2011 Max Weber Lecture at the European University Institute, Florence. I am grateful to Daniel Mertens for his research assistance.

² For the term 'Great Recession', see Carmen Reinhart and Kenneth Rogoff, *This Time Is Different: Eight Centuries of Financial Folly*, Princeton 2009.

markets, in pursuit of objectives—such as full employment and social justice—that truly free markets would in the long run deliver anyway, but must fail to deliver when distorted by politics. Economic crises, according to standard theories of ‘public choice’, essentially stem from market-distorting political interventions for social objectives.³ In this view, the right kind of intervention sets markets free from political interference; the wrong, market-distorting kind derives from an excess of democracy; more precisely, from democracy being carried over by irresponsible politicians into the economy, where it has no business. Not many today would go as far as Hayek, who in his later years advocated abolishing democracy as we know it in defence of economic freedom and civil liberty. Still, the *cantus firmus* of current neo-institutionalist economic theory is thoroughly Hayekian. To work properly, capitalism requires a rule-bound economic policy, with protection of markets and property rights constitutionally enshrined against discretionary political interference; independent regulatory authorities; central banks, firmly protected from electoral pressures; and international institutions, such as the European Commission or the European Court of Justice, that do not have to worry about popular re-election. Such theories studiously avoid the crucial question of how to get there from here, however; very likely because they have no answer, or at least none that can be made public.

There are various ways to conceptualize the underlying causes of the friction between capitalism and democracy. For present purposes, I will characterize democratic capitalism as a political economy ruled by two conflicting principles, or regimes, of resource allocation: one operating according to marginal productivity, or what is revealed as merit by a ‘free play of market forces’, and the other based on social need or entitlement, as certified by the collective choices of democratic politics. Under democratic capitalism, governments are theoretically required to honour both principles simultaneously, although substantively the two almost never align. In practice they may for a time neglect one in favour of the other, until they are punished by the consequences: governments that fail to attend to democratic claims for protection and redistribution risk losing their majority, while those that disregard the claims for compensation from the owners of productive resources, as expressed in the language of marginal productivity, cause economic dysfunctions that

---

³ The classic statement is James Buchanan and Gordon Tullock, *The Calculus of Consent: Logical Foundations of Constitutional Democracy*, Ann Arbor, MI 1962.

will become increasingly unsustainable and thereby also undermine political support.

In the liberal utopia of standard economic theory, the tension in democratic capitalism between its two principles of allocation is overcome by turning the theory into what Marx would have called a material force. In this view, economics as ‘scientific knowledge’ teaches citizens and politicians that true justice is market justice, under which everybody is rewarded according to their contribution, rather than their needs redefined as rights. To the extent that economic theory became accepted as a social theory, it would ‘come true’ in the sense of being performative—thus revealing its essentially rhetorical nature as an instrument of social construction by persuasion. In the real world, however, it did not prove so easy to talk people out of their ‘irrational’ beliefs in social and political rights, as distinct from the law of the market and the right of property. To date, non-market notions of social justice have resisted efforts at economic rationalization, forceful as the latter may have become in the leaden age of advancing neoliberalism. People stubbornly refused to give up on the idea of a moral economy under which they have rights that take precedence over the outcomes of market exchanges.⁴ In fact where they have a chance—as they inevitably do in a working democracy—they tend in one way or another to insist on the primacy of the social over the economic; on social commitments and obligations being protected from market pressures for ‘flexibility’; and on society honouring human expectations of a life outside the dictatorship of ever-fluctuating ‘market signals’. This is arguably what Polanyi described as a ‘counter-movement’ against the commodification of labour in *The Great Transformation*.

For the economic mainstream, disorders like inflation, public deficits and excessive private or public debt result from insufficient knowledge of the laws governing the economy as a wealth-creation machine, or from disregard of such laws in selfish pursuit of political power. By contrast, theories of political economy—to the extent that they take the political seriously and are not just functionalist efficiency theories—recognize

---

⁴ See Edward Thompson, ‘The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century’, *Past & Present*, vol. 50, no. 1, 1971; and James Scott, *The Moral Economy of the Peasant: Rebellion and Subsistence in Southeast Asia*, New Haven, CT 1976. The exact content of such rights obviously varies between different social and historical locations.

market allocation as just one type of political-economic regime, governed by the interests of those owning scarce productive resources and thus in a strong market position. An alternative regime, political allocation, is preferred by those with little economic weight but potentially extensive political power. From this perspective, standard economics is basically the theoretical exaltation of a political-economic social order serving those well-endowed with market power, in that it equates their interests with the general interest. It represents the distributional claims of the owners of productive capital as technical imperatives of good, in the sense of scientifically sound, economic management. For political economy, mainstream economics' account of dysfunctions in the economy as being the result of a cleavage between traditionalist principles of moral economy and rational-modern principles amounts to a tendentious misrepresentation, for it hides the fact that the 'economic' economy is *also* a moral economy, for those with commanding powers in the market.

In the language of mainstream economics, crises appear as punishment for governments failing to respect the natural laws that are the true governors of the economy. By contrast, a theory of political economy worth its name perceives crises as manifestations of the 'Kaleckian reactions' of the owners of productive resources to democratic politics penetrating into their exclusive domain, trying to prevent them from exploiting their market power to the fullest and thereby violating their expectations of being justly rewarded for their astute risk-taking.⁵ Standard economic theory treats social structure and the distribution of interests

---

⁵ In a seminal essay, Michał Kalecki identified the 'confidence' of investors as a crucial factor determining economic performance: 'Political Aspects of Full Employment', *Political Quarterly*, vol. 14, no. 4, 1943. Investor confidence, according to Kalecki, depends on the extent to which current profit expectations of capital owners are reliably sanctioned by the distribution of political power and the policies to which it gives rise. Economic dysfunctions—unemployment in Kalecki's case—ensue when business sees its profit expectations threatened by political interference. 'Wrong' policies in this sense result in a loss of business confidence, which in turn may result in what would amount to an investment strike of capital owners. Kalecki's perspective makes it possible to model a capitalist economy as an interactive game, as distinguished from a natural or machine-like mechanism. In this perspective, the point at which capitalists react adversely to non-market allocation by withdrawing investment need not be seen as fixed and mathematically predictable but may be negotiable. For example, it may be set by a historically changeable level of aspiration or by strategic calculation. This is why predictions based on universalistic, i.e., historically and culturally indifferent, economic models so often fail: they assume fixed parameters where in reality these are socially determined.

and power vested in it as exogenous, holding them constant and thereby making them both invisible and, for the purposes of economic ‘science’, naturally given. The only politics such a theory can envisage involves opportunistic or, at best, incompetent attempts to bend economic laws. Good economic policy is non-political by definition. The problem is that this view is not shared by the many for whom politics is a much-needed recourse against markets, whose unfettered operation interferes with what they happen to feel is right. Unless they are somehow persuaded to adopt neoclassical economics as a self-evident model of what social life is and should be, their political demands as democratically expressed will differ from the prescriptions of standard economic theory. The implication is that while an economy, if sufficiently conceptually disembodied, may be modelled as tending toward equilibrium, a political economy may not, unless it is devoid of democracy and run by a Platonic dictatorship of economist-kings. Capitalist politics, as will be seen, has done its best to lead us out of the desert of corrupt democratic opportunism into the promised land of self-regulating markets. Up to now, however, democratic resistance continues, and with it the dislocations in our market economies to which it continuously gives rise.

2. POST-WAR SETTLEMENTS

Post-war democratic capitalism underwent its first crisis in the decade following the late 1960s, when inflation began to rise rapidly throughout the Western world as declining economic growth made it difficult to sustain the political-economic peace formula between capital and labour that had ended domestic strife after the devastations of the Second World War. Essentially that formula entailed the organized working classes accepting capitalist markets and property rights in exchange for political democracy, which enabled them to achieve social security and a steadily rising standard of living. More than two decades of uninterrupted growth resulted in deeply rooted popular perceptions of continuous economic progress as a right of democratic citizenship—perceptions that translated into political expectations, which governments felt constrained to honour but were less and less able to, as growth began to slow.

The structure of the post-war settlement between labour and capital was fundamentally the same across the otherwise widely different countries where democratic capitalism had come to be instituted. It included

an expanding welfare state, the right of workers to free collective bargaining and a political guarantee of full employment, underwritten by governments making extensive use of the Keynesian economic toolkit. When growth began to falter in the late 1960s, however, this combination became difficult to maintain. While free collective bargaining enabled workers through their unions to act on what had become firmly ingrained expectations of regular yearly wage increases, governments' commitment to full employment, together with a growing welfare state, protected unions from potential employment losses caused by wage settlements in excess of productivity growth. Government policy thus leveraged the bargaining power of trade unions beyond what a free labour market would have sustained. In the late 1960s this found expression in a worldwide wave of labour militancy, fuelled by a strong sense of political entitlement to a rising standard of living and unchecked by fear of unemployment.

In subsequent years governments all over the Western world faced the question of how to make trade unions moderate their members' wage demands without having to rescind the Keynesian promise of full employment. In countries where the institutional structure of the collective-bargaining system was not conducive to the negotiation of tripartite 'social pacts', most governments remained convinced throughout the 1970s that allowing unemployment to rise in order to contain real wage increases was too risky for their own survival, if not for the stability of capitalist democracy as such. Their only way out was an accommodating monetary policy which, while allowing free collective bargaining and full employment to continue to coexist, did so at the expense of raising the rate of inflation to levels that accelerated over time.

In its early stages, inflation was not much of a problem for workers represented by strong trade unions and politically powerful enough to achieve *de facto* wage indexation. Inflation comes primarily at the expense of creditors and holders of financial assets, groups that do not as a rule include workers, or at least did not do so in the 1960s and 1970s. This is why inflation can be described as a monetary reflection of distributional conflict between a working class, demanding both employment security and a higher share in their country's income, and a capitalist class striving to maximize the return on its capital. As the two sides act on mutually incompatible ideas of what is theirs by right, one emphasizing the entitlements of citizenship and the other those of

property and market power, inflation may also be considered an expression of anomie in a society which, for structural reasons, cannot agree on common criteria of social justice. It was in this sense that the British sociologist, John Goldthorpe, suggested in the late 1970s that high inflation was ineradicable in a democratic-capitalist market economy that allowed workers and citizens to correct market outcomes through collective political action.⁶

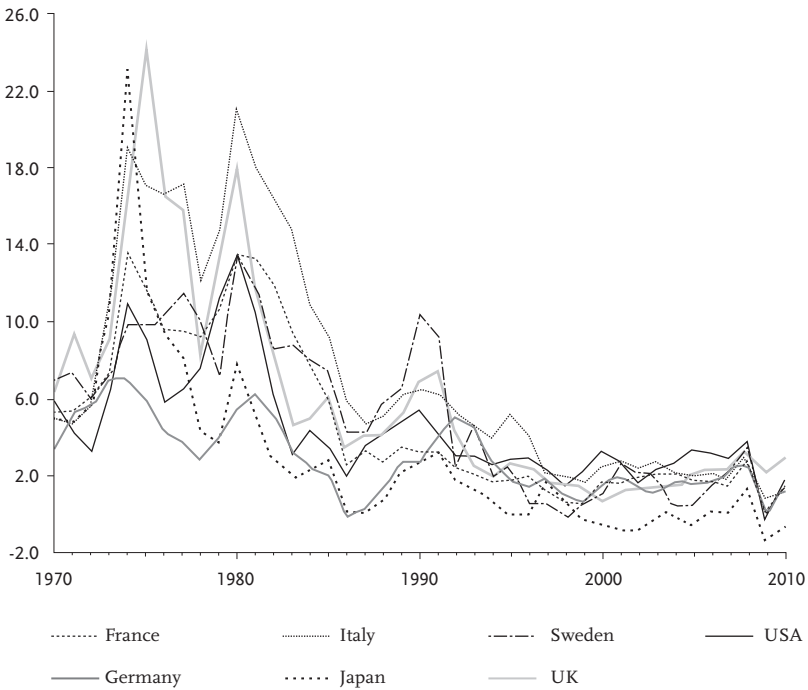
For governments facing conflicting demands from workers and capital in a world of declining growth rates, an accommodating monetary policy was a convenient *ersatz* method for avoiding zero-sum social conflict. In the immediate post-war years, economic growth had provided governments struggling with incompatible concepts of economic justice with additional goods and services by which to defuse class antagonisms. Now governments had to make do with additional money, as yet uncovered by the real economy, as a way of pulling forward future resources into present consumption and distribution. This mode of conflict pacification, effective as it at first was, could not continue indefinitely. As Hayek never tired of pointing out, accelerating inflation is bound to give rise to ultimately unmanageable economic distortions in relative prices, in the relation between contingent and fixed incomes, and in what economists refer to as 'economic incentives'. In the end, by calling forth Kaleckian reactions from increasingly suspicious capital owners, inflation will produce unemployment, punishing the very workers whose interests it may initially have served. At this point at the latest, governments under democratic capitalism will come under pressure to cease accommodating redistributive wage settlements and restore monetary discipline.

3. LOW INFLATION, HIGHER UNEMPLOYMENT

Inflation was conquered after 1979 (Figure 1) when Paul Volcker, newly appointed by President Carter as chairman of the Federal Reserve Bank, raised interest rates to an unprecedented height, causing unemployment to jump to levels not seen since the Great Depression. The Volcker 'putsch' was sealed when President Reagan, said to have initially been afraid of the political fallout of Volcker's aggressive disinflation policies,

---

⁶ John Goldthorpe, 'The Current Inflation: Towards a Sociological Account', in Fred Hirsch and Goldthorpe, eds, *The Political Economy of Inflation*, Cambridge, MA 1978.

FIGURE I. *Inflation Rates, 1970–2010*

Source: OECD Economic Outlook Database No. 87

was re-elected in 1984. Thatcher, who had followed the American lead, had won a second term in 1983, also in spite of high unemployment and rapid de-industrialization caused, among other things, by a restrictive monetary policy. In both the US and the UK, disinflation was accompanied by determined attacks on trade unions by governments and employers, epitomized by Reagan's victory over the Air Traffic Controllers and Thatcher's breaking of the National Union of Mineworkers. In subsequent years, inflation rates throughout the capitalist world remained continuously low, while unemployment went more or less steadily up (Figure 2, overleaf). In parallel, unionization declined almost everywhere, and strikes became so infrequent that some countries ceased to keep strike statistics (Figure 3, overleaf).

The neoliberal era began with Anglo-American governments casting aside the received wisdom of post-war democratic capitalism, which

held that unemployment would undermine political support, not just for the government of the day but also for democratic capitalism itself. The experiments conducted by Reagan and Thatcher on their electorates were observed with great attention by policy-makers worldwide. Those who may have hoped that the end of inflation would mean an end to economic disorder were soon to be disappointed, however. As inflation receded, public debt began to increase, and not entirely unexpectedly.⁷ Rising public debt in the 1980s had many causes. Stagnant growth had made taxpayers more averse than ever to taxation; and with the end of inflation, automatic tax increases through what was called ‘bracket creep’ also came to an end. The same held for the continuous devaluation of public debt through weakening national currencies, a process that had first complemented economic growth, and then increasingly substituted for it, reducing a country’s accumulated debt relative to its nominal income. On the expenditure side, rising unemployment, caused by monetary stabilization, required rising expenditures on social assistance. Also the various social entitlements created in the 1970s in return for trade-union wage moderation—as it were, deferred wages from the neo-corporatist era—began to mature and become due, increasingly burdening public finances.

With inflation no longer available for closing the gap between the demands of citizens and those of ‘the markets’, the burden of securing social peace fell on the state. Public debt turned out, for a while, to be a convenient functional equivalent of inflation. As with inflation, public debt made it possible to introduce resources into the distributional conflicts of the time that had not yet in fact been produced, enabling governments to draw on future resources in addition to those already on hand. As the struggle between market and social distribution moved from the labour market to the political arena, electoral pressure replaced trade-union demands. Instead of inflating the currency, governments began to borrow on an increasing scale to accommodate demands for benefits and services as a citizen’s right, together with competing claims for incomes to reflect the judgement of the market and thereby help maximize the profitable use of productive resources. Low inflation was

---

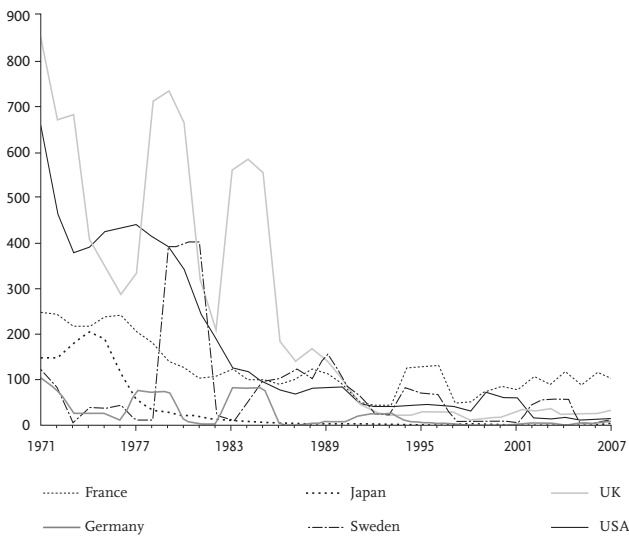
⁷Already in the 1950s Anthony Downs had noted that in a democracy the demands from citizens for public services tended to exceed the supply of resources available to government; see for example, ‘Why the Government Budget Is Too Small in a Democracy’, *World Politics*, vol. 12, no. 4, 1960. See also James O’Connor, ‘The Fiscal Crisis of the State’, *Socialist Revolution*, vol. 1, nos 1 and 2, 1970.

FIGURE 2. *Unemployment Rates, 1970–2010*

Source: OECD Economic Outlook Database No. 87

FIGURE 3. *Strike Days per 1,000 Employees, 1971–2007*

Source: Author's calculations of three-year moving averages based on ILO Labour Statistics Database and OECD Labour Force Statistics

helpful in this, since it assured creditors that government bonds would keep their value over the long haul; so were the low interest rates that followed when inflation had been stamped out.

Just like inflation, however, accumulation of public debt cannot go on forever. Economists had long warned of public deficit spending ‘crowding out’ private investment, causing high interest rates and low growth; but they were never able to specify where exactly the critical threshold was. In practice, it turned out to be possible, at least for a while, to keep interest rates low by deregulating financial markets while containing inflation through continued union-busting.⁸ Still, the US in particular, with its exceptionally low national savings rate, was soon selling its government bonds not just to citizens but also to foreign investors, including sovereign wealth funds of various sorts.⁹ Moreover, as debt burdens rose, a growing share of public spending had to be devoted to debt service, even with interest rates remaining low. Above all, there had to be a point, although apparently unknowable beforehand, at which creditors, foreign and domestic alike, would begin to worry about getting their money back. By then at the latest, pressures would begin to mount from ‘financial markets’ for consolidation of public budgets and a return to fiscal discipline.

4. DEREGULATION AND PRIVATE DEBT

The 1992 presidential election in the United States was dominated by the question of the two deficits: that of the Federal Government and that of the country as a whole, in foreign trade. The victory of Bill Clinton, who had campaigned above all on the ‘double deficit’, set off worldwide attempts at fiscal consolidation, aggressively promoted under American leadership by international organizations such as the OECD and the IMF. Initially the Clinton administration seems to have envisaged closing the public deficit by accelerated economic growth brought about by social reform, such as increased public investment in education.¹⁰ But once the Democrats lost their Congressional majority in the 1994 midterm elections, Clinton turned to a policy of austerity involving deep cuts in public spending and

---

⁸ Greta Krippner, *Capitalizing on Crisis: The Political Origins of the Rise of Finance*, Cambridge, MA 2011.

⁹ David Spiro, *The Hidden Hand of American Hegemony: Petrodollar Recycling and International Markets*, Ithaca, NY 1999.

¹⁰ Robert Reich, *Locked in the Cabinet*, New York 1997.

changes in social policy which, in the words of the President, were to put an end to 'welfare as we know it'. From 1998 to 2000, the US Federal Government for the first time in decades was running a budget surplus.

This is not to say, however, that the Clinton administration had somehow found a way of pacifying a democratic-capitalist political economy without recourse to additional, yet-to-be-produced economic resources. The Clinton strategy of social-conflict management drew heavily on the deregulation of the financial sector that had already started under Reagan and was now driven further than ever before.¹¹ Rapidly rising income inequality, caused by continuing de-unionization and sharp cuts in social spending, as well as the reduction in aggregate demand caused by fiscal consolidation, were counterbalanced by unprecedented new opportunities for citizens and firms to indebted themselves. The felicitous term, 'privatized Keynesianism', was coined to describe what was, in effect, the replacement of public with private debt.¹² Instead of the government borrowing money to fund equal access to decent housing, or the formation of marketable work skills, it was now individual citizens who, under a debt regime of extreme generosity, were allowed, and sometimes compelled, to take out loans at their own risk with which to pay for their education or their advancement to a less destitute urban neighbourhood.

The Clinton policy of fiscal consolidation and economic revitalization through financial deregulation had many beneficiaries. The rich were spared higher taxes, while those among them wise enough to move their interests into the financial sector made huge profits on the ever-more complicated 'financial services' which they now had an almost unlimited license to sell. But the poor also prospered, at least some of them and for a while. Subprime mortgages became a substitute, however illusory in the end, for the social policy that was simultaneously being scrapped, as well as for the wage increases that were no longer forthcoming at the lower end of a 'flexibilized' labour market. For African-Americans in particular, owning a home was not just the 'American dream' come true but also a much-needed substitute for the old-age pensions that many were unable to earn in the labour markets of the day and which they had no reason to expect from a government pledged to permanent austerity.

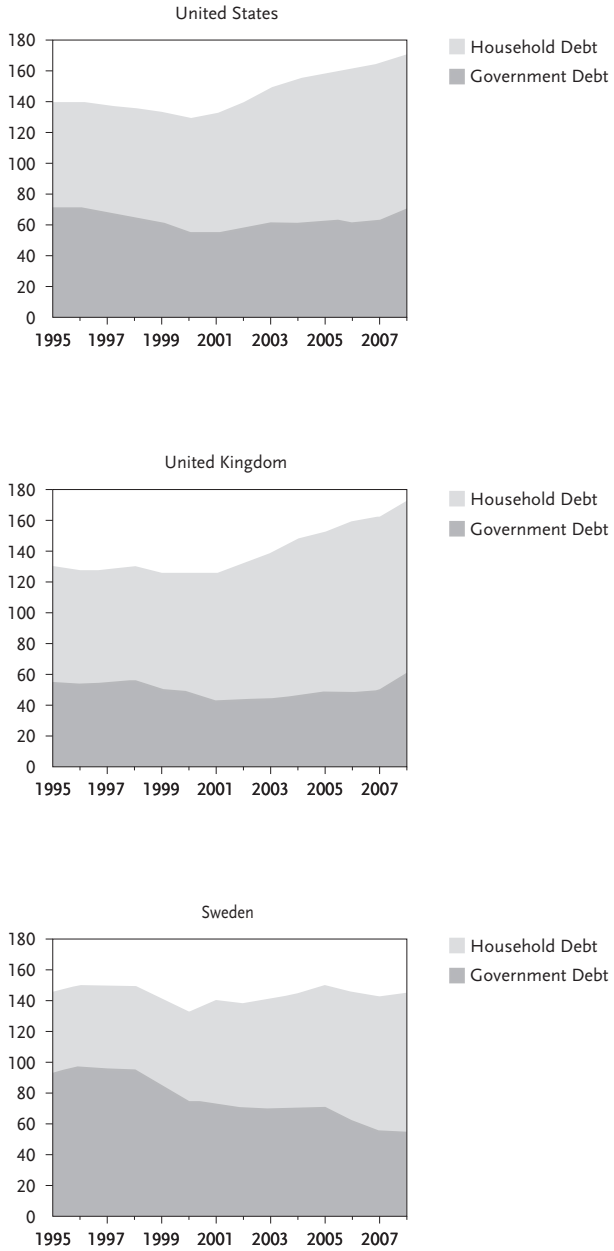
¹¹ Joseph Stiglitz, *The Roaring Nineties: A New History of the World's Most Prosperous Decade*, New York 2003.

¹² Colin Crouch, 'Privatized Keynesianism: An Unacknowledged Policy Regime', *British Journal of Politics and International Relations*, vol. 11, no. 3, 2009.

For a time, home ownership offered the middle class and even some of the poor an attractive opportunity to participate in the speculative craze that was making the rich so much richer in the 1990s and early 2000s—treacherous as that opportunity would later turn out to have been. As house prices escalated under rising demand from people who would, in normal circumstances, never have been able to buy a home, it became common practice to use the new financial instruments to extract part or all of one's home equity to finance the—rapidly rising—costs of the next generation's college education, or simply for personal consumption to offset stagnant or declining wages. Nor was it uncommon for home owners to use their new credit to buy a second or third dwelling, in the hope of cashing in on what was somehow expected to be an open-ended increase in the value of real estate. In this way, unlike the era of public debt when future resources were procured for present use by government borrowing, now such resources were made available by a myriad of individuals selling, in liberalized financial markets, commitments to pay a significant share of their expected future earnings to creditors, who in return provided them with the instant power to purchase whatever they liked.

Financial liberalization thus compensated for an era of fiscal consolidation and public austerity. Individual debt replaced public debt, and individual demand, constructed for high fees by a rapidly growing money-making industry, took the place of state-governed collective demand in supporting employment and profits in construction and other sectors (Figure 4). These dynamics accelerated after 2001, when the Federal Reserve switched to very low interest rates to prevent an economic slump and the return of high unemployment this implied. In addition to unprecedented profits in the financial sector, privatized Keynesianism sustained a booming economy that became the envy not least of European labour movements. In fact, Alan Greenspan's policy of easy money supporting the rapidly growing indebtedness of American society was held up as a model by European trade-union leaders, who noted with great excitement that, unlike the European Central Bank, the Federal Reserve was bound by law not just to provide monetary stability but also high levels of employment. All of this, of course, ended in 2008 when the international credit pyramid on which the prosperity of the late 1990s and early 2000s had rested suddenly collapsed.

FIGURE 4. *Fiscal Consolidation and Private Debt, as % of GDP 1995–2008*

Source: OECD Economic Outlook Database No. 87, OECD National Accounts Database

5. SOVEREIGN INDEBTEDNESS

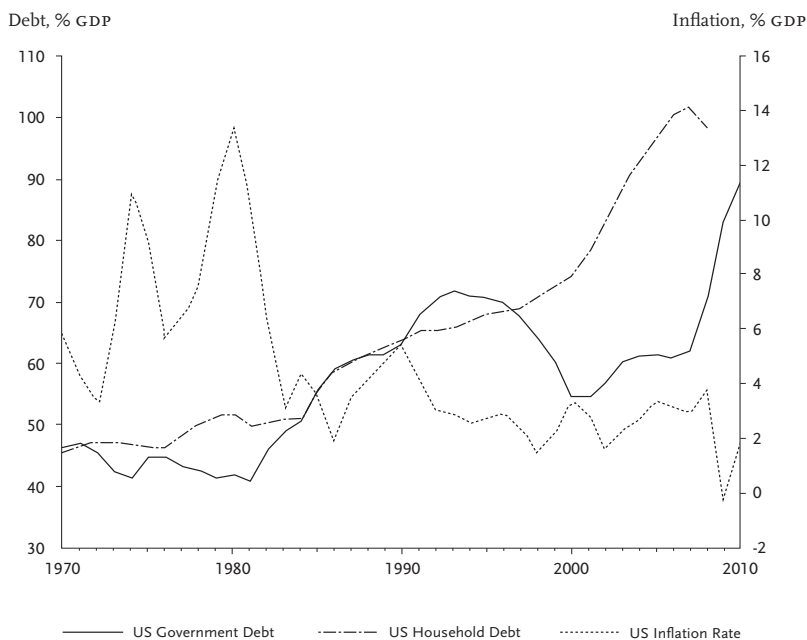
With the crash of privatized Keynesianism in 2008, the crisis of post-war democratic capitalism entered its fourth and latest stage, after the successive eras of inflation, public deficits and private indebtedness (Figure 5).¹³ With the global financial system poised to disintegrate, nation-states sought to restore economic confidence by socializing the bad loans licensed in compensation for fiscal consolidation. Together with the fiscal expansion necessary to prevent a breakdown of the ‘real economy’, this resulted in a dramatic new increase in public deficits and public debt—a development that, it may be noted, was not at all due to frivolous overspending by opportunistic politicians or misconceived public institutions, as implied by theories of ‘public choice’ and the large institutional-economics literature produced in the 1990s under the auspices of, among others, the World Bank and the IMF.¹⁴

The quantum leap in public indebtedness after 2008, which completely undid whatever fiscal consolidation might have been achieved in the preceding decade, reflected the fact that no democratic state dared to impose on its society another economic crisis of the dimension of the Great Depression of the 1930s, as punishment for the excesses of a deregulated financial sector. Once again, political power was deployed to make future resources available for securing present social peace, in that states more or less voluntarily took upon themselves a significant share of the new debt originally created in the private sector, so as to reassure private-sector creditors. But while this effectively shored up the financial industry’s money factories, quickly reinstating their extraordinary profits, salaries and bonuses, it could not prevent rising suspicions on the part of the same ‘financial markets’ that, in the process of rescuing them, national governments might have over-extended themselves. Even with the global economic crisis far from over, creditors began

---

¹³ The diagram shows the development in the lead capitalist country, the United States, where the four stages unfold in ideal-typical fashion. For other countries it is necessary to make allowances reflecting their particular circumstances, including their position in the global political economy. In Germany, for example, public debt already began to rise sharply in the 1970s. This corresponds to the fact that German inflation was low long before Volcker, due to the independence of the Bundesbank and the monetarist policies it adopted as early as 1974; Fritz Scharpf, *Crisis and Choice in European Social Democracy*, Ithaca, NY 1991.

¹⁴ For a representative collection see James Poterba and Jürgen von Hagen, eds, *Institutions, Politics and Fiscal Policy*, Chicago 1999.

FIGURE 5. *Four Crises of Democratic Capitalism in the US, 1970–2010*

Source: OECD Economic Outlook Database No. 87

vociferously to demand a return to sound money through fiscal austerity, in search for reassurance that their vastly increased investment in government debt would not be lost.

In the three years since 2008, distributional conflict under democratic capitalism has turned into a complicated tug-of-war between global financial investors and sovereign nation-states. Where in the past workers struggled with employers, citizens with finance ministers, and private debtors with private banks, it is now financial institutions wrestling with the very states that they had only recently blackmailed into saving them. But the underlying configuration of power and interests is far more complex and still awaits systematic exploration. For example, since the crisis financial markets have returned to charging different states widely varying interest rates, thereby differentiating the pressure they apply on governments to make their citizens acquiesce in unprecedented spending cuts—in line, again, with a basically unmodified market logic

of distribution. Given the amount of debt carried by most states today, even minor increases in the rate of interest on government bonds can cause fiscal disaster.¹⁵ At the same time, markets must avoid pushing states into declaring sovereign bankruptcy, always an option for governments if market pressures become too strong. This is why other states have to be found that are willing to bail out those most at risk, in order to protect themselves from a general increase in interest rates on government bonds that the first default would cause. A similar type of ‘solidarity’ between states in the interest of investors is fostered where sovereign default would hit banks located outside the defaulting country, which might force the banks’ home countries once again to nationalize huge amounts of bad debt in order to stabilize their economies.

There are still more ways in which the tension in democratic capitalism between demands for social rights and the workings of free markets expresses itself today. Some governments, including the Obama administration, have attempted to generate renewed economic growth through even more debt—in the hope that future consolidation policies will be assisted by a growth dividend. Others may be secretly hoping for a return to inflation, melting down accumulated debt by softly expropriating creditors—which would, like economic growth, mitigate the political tensions to be expected from austerity. At the same time, financial markets may be looking forward to a promising fight against political interference, once and for all reinstating market discipline and putting an end to all political attempts to subvert it.

Further complications arise from the fact that financial markets need government debt for safe investment; pressing too hard for balanced budgets may deprive them of highly desirable investment opportunities. The middle classes of the advanced-capitalist countries have put a good part of their savings into government bonds, while many workers are now heavily invested in supplementary pensions. Balanced budgets would likely involve states having to take from their middle classes, in the form of higher taxes, what these classes now save and invest, among other things in public debt. Not only would citizens no longer collect interest, but they would also cease to be able to pass their savings on

---

¹⁵ For a state with public debt equalling 100 per cent of GDP, an increase by 2 percentage points in the average rate of interest it has to pay to its creditors would raise its yearly deficit by the same amount. A current budget deficit of 4 per cent of GDP would as a result increase by half.

to their children. However, while this should make them interested in states being, if not debt-free, then reliably able to fulfil their obligations to their creditors, it may also mean that they have to pay for their government's liquidity in the form of deep cuts in public benefits and services on which they also in part depend.

However complicated the cross-cutting cleavages in the emerging international politics of public debt, the price for financial stabilization is likely to be paid by those other than the owners of money, or at least of real money. For example, public-pension reform will be accelerated by fiscal pressures; and to the extent that governments default anywhere in the world, private pensions will be hit as well. The average citizen will pay—for the consolidation of public finances, the bankruptcy of foreign states, the rising rates of interest on the public debt and, if necessary, for another rescue of national and international banks—with his or her private savings, cuts in public entitlements, reduced public services and higher taxation.

6. SEQUENTIAL DISPLACEMENTS

In the four decades since the end of post-war growth, the epicentre of the tectonic tension within democratic capitalism has migrated from one institutional location to the next, giving rise to a sequence of different but systematically related economic disturbances. In the 1970s the conflict between democratic claims for social justice and capitalist demands for distribution by marginal productivity, or 'economic justice', played itself out primarily in national labour markets, where trade-union wage pressure under politically guaranteed full employment caused accelerating inflation. When what was, in effect, redistribution by debasement of the currency became economically unsustainable, forcing governments to put an end to it at high political risk, the conflict re-emerged in the electoral arena. Here it gave rise to growing disparity between public spending and public revenues and, as a consequence, to rapidly rising public debt, in response to voter demands for benefits and services in excess of what a democratic-capitalist economy could be made to hand over to its 'tax state'.¹⁶

---

¹⁶ Joseph Schumpeter, 'The Crisis of the Tax State' [1918], in Richard Swedberg, ed., *The Economics and Sociology of Capitalism*, Princeton, NJ 1991.

When efforts to rein in public debt became unavoidable, however, they had to be accompanied for the sake of social peace by financial deregulation, easing access to private credit, as an alternative route to accommodating normatively and politically powerful demands of citizens for security and prosperity. This, too, lasted not much longer than a decade until the global economy almost faltered under the burden of unrealistic promises of future payment for present consumption and investment, licensed by governments in compensation for fiscal austerity. Since then, the clash between popular ideas of social justice and economic insistence on market justice has once again changed sites, re-emerging this time in international capital markets and the complex contests currently taking place between financial institutions and electorates, governments, states and international organizations. Now the issue is how far states can go in imposing the property rights and profit expectations of the markets on their citizens, while avoiding having to declare bankruptcy and protecting what may still remain of their democratic legitimacy.

Toleration of inflation, acceptance of public debt and deregulation of private credit were no more than temporary stopgaps for governments confronted with an apparently irrepressible conflict between the two contradictory principles of allocation under democratic capitalism: social rights on the one hand and marginal productivity, as evaluated by the market, on the other. Each of the three worked for a while, but then began to cause more problems than they solved, indicating that a lasting reconciliation between social and economic stability in capitalist democracies is a utopian project. All that governments were able to achieve in dealing with the crises of their day was to move them to new arenas, where they reappeared in new forms. There is no reason to believe that this process—the successive manifestation of democratic capitalism’s contradictions, in ever new varieties of economic disorder—should have ended.

7. POLITICAL DISORDER

At this point, it seems clear that the political manageability of democratic capitalism has sharply declined in recent years, more in some countries than in others, but also overall, in the emerging global political-economic system. As a result the risks seem to be growing, both for democracy and

for the economy. Since the Great Depression policy-makers have rarely, if ever, been faced with as much uncertainty as today. One example among many is that the markets expect not just fiscal consolidation but also, and at the same time, a reasonable prospect of future economic growth. How the two may be combined is not at all clear. Although the risk premium on Irish government debt fell when the country pledged itself to aggressive deficit reduction, a few weeks later it rose again, allegedly because the country's consolidation programme appeared so strict that it would make economic recovery impossible.¹⁷ Moreover, there is a widely shared conviction that the next bubble is already building somewhere in a world that is more than ever flooded with cheap money. Subprime mortgages may no longer offer themselves for investment, at least not for the time being. But there are the markets for raw materials, or the new internet economy. Nothing prevents financial firms from using the surplus of money provided by the central banks to enter whatever appear to be the new growth sectors, on behalf of their favourite clients and, of course, themselves. After all, with regulatory reform in the financial sector having failed in almost all respects, capital requirements are little higher than they were, and the banks that were too big to fail in 2008 can count on being so also in 2012 or 2013. This leaves them with the same capacity for blackmailing the public that they were able to deploy so skilfully three years ago. But now the public bailout of private capitalism on the model of 2008 may be impossible to repeat, if only because public finances are already stretched to the limit.

Yet democracy is as much at risk as the economy in the current crisis, if not more. Not only has the 'system integration' of contemporary societies—that is, the efficient functioning of their capitalist economies—become precarious, but so has their 'social integration'.¹⁸ With the arrival of a new age of austerity, the capacity of national states to mediate between the rights of citizens and the requirements of capital accumulation has been severely affected. Governments everywhere face stronger resistance to tax increases, particularly in highly indebted countries where

---

¹⁷ In other words, not even 'the markets' are willing to put their money on the supply-side mantra according to which growth is stimulated by cuts in public spending. On the other hand, who can say how much new debt is enough, and how much too much, for a country to outgrow its old debt.

¹⁸ The concepts were laid out by David Lockwood in 'Social Integration and System Integration', in George Zollschan and Walter Hirsch, eds, *Explorations in Social Change*, London 1964.

fresh public money will have to be spent for many years to pay for goods that have long been consumed. Moreover, with ever-tighter global interdependence, it is no longer possible to pretend that the tensions between economy and society, between capitalism and democracy, can be handled inside national political communities. No government today can govern without paying close attention to international constraints and obligations, including those of the financial markets forcing the state to impose sacrifices on its population. The crises and contradictions of democratic capitalism have finally become internationalized, playing themselves out not just within states but also between them, in combinations and permutations as yet unexplored.

As we now read almost every day in the papers, ‘the markets’ have begun to dictate in unprecedented ways what presumably sovereign and democratic states may still do for their citizens and what they must refuse them. The same Manhattan-based ratings agencies that were instrumental in bringing about the disaster of the global money industry are now threatening to downgrade the bonds of states that accepted a previously unimaginable level of new debt to rescue that industry and the capitalist economy as a whole. Politics still contains and distorts markets, but only, it seems, at a level far remote from the daily experience and organizational capacities of normal people: the US, armed to the teeth not just with aircraft carriers but also with an unlimited supply of credit cards, still gets China to buy its mounting debt. All others have to listen to what ‘the markets’ tell them. As a result citizens increasingly perceive their governments, not as *their* agents, but as those of other states or of international organizations, such as the IMF or the European Union, immeasurably more insulated from electoral pressure than was the traditional nation-state. In countries like Greece and Ireland, anything resembling democracy will be effectively suspended for many years; in order to behave ‘responsibly’, as defined by international markets and institutions, national governments will have to impose strict austerity, at the price of becoming increasingly unresponsive to their citizens.¹⁹

Democracy is not just being pre-empted in those countries that are currently under attack by ‘the markets’. Germany, which is still doing relatively well economically, has committed itself to decades of

---

¹⁹ Peter Mair, ‘Representative versus Responsible Government’, Max Planck Institute for the Study of Societies Working Paper 09/8, Cologne 2009.

public-expenditure cuts. In addition, the German government will again have to get its citizens to provide liquidity to countries at risk of defaulting, not just to save German banks but also to stabilize the common European currency and prevent a general increase in the rate of interest on public debt, as is likely to occur in the case of the first country collapsing. The high political cost of this can be measured in the progressive decay of the Merkel government's electoral capital, resulting in a series of defeats in major regional elections over the past year. Populist rhetoric to the effect that perhaps creditors should also pay a share of the costs, as vented by the Chancellor in early 2010, was quickly abandoned when 'the markets' expressed shock by slightly raising the rate of interest on new public debt. Now the talk is about the need to shift, in the words of the German Finance Minister, from old-fashioned 'government', which is no longer up to the new challenges of globalization, to 'governance', meaning in particular a lasting curtailment of the budgetary authority of the Bundestag.²⁰

The political expectations that democratic states are now facing from their new principals may be impossible to meet. International markets and institutions require that not just governments but also citizens credibly commit themselves to fiscal consolidation. Political parties that oppose austerity must be resoundingly defeated in national elections, and both government and opposition must be publicly pledged to 'sound finance', or else the cost of debt service will rise. Elections in which voters have no effective choice, however, may be perceived by them as inauthentic, which may cause all sorts of political disorder, from declining turnout to a rise of populist parties to riots in the streets.

One factor here is that the arenas of distributional conflict have become ever more remote from popular politics. The national labour markets of the 1970s, with the manifold opportunities they offered for corporatist political mobilization and inter-class coalitions, or the politics of public

---

²⁰ According to Wolfgang Schäuble: 'We need new forms of international governance, global governance and European governance.' *Financial Times*, 5 December 2010. Schäuble acknowledged that if the German parliament was asked to forfeit its jurisdiction over the budget immediately, 'you would not get a Yes vote'—'[but] if you would give us some months to work on this, and if you give us the hope that other member states will agree as well, I would see a chance.' Schäuble was, fittingly, speaking as winner of the FT competition for European finance minister of the year.

spending in the 1980s, were not necessarily beyond the grasp or the strategic reach of the 'man in the street'. Since then, the battlefields on which the contradictions of democratic capitalism are fought out have become ever more complex, making it exceedingly difficult for anyone outside the political and financial elites to recognize the underlying interests and identify their own.²¹ While this may generate apathy at the mass level and thereby make life easier for the elites, there is no relying on it, in a world in which blind compliance with financial investors is propounded as the only rational and responsible behaviour. To those who refuse to be talked out of other social rationalities and responsibilities, such a world may appear simply absurd—at which point the only rational and responsible conduct would be to throw as many wrenches as possible into the works of *haute finance*. Where democracy as we know it is effectively suspended, as it already is in countries like Greece, Ireland and Portugal, street riots and popular insurrection may be the last remaining mode of political expression for those devoid of market power. Should we hope in the name of democracy that we will soon have the opportunity to observe a few more examples?

Social science can do little, if anything, to help resolve the structural tensions and contradictions underlying the economic and social disorders of the day. What it can do, however, is bring them to light and identify the historical continuities in which present crises can be fully understood. It also can—and must—point out the drama of democratic states being turned into debt-collecting agencies on behalf of a global oligarchy of investors, compared to which C. Wright Mills's 'power elite' appears a

---

²¹ For example, political appeals for redistributive 'solidarity' are now directed at entire nations asked by international organizations to support other entire nations, such as Slovenia being urged to help Ireland, Greece and Portugal. This hides the fact that those being supported by this sort of 'international solidarity' are not the people in the streets but the banks, domestic and foreign, that would otherwise have to accept losses, or lower profits. It also neglects differences in national income. While Germans are on average richer than Greeks (although some Greeks are much richer than almost all Germans), Slovenians are on average much poorer than the Irish, who have statistically a higher per capita income than nearly all Euro countries, including Germany. Essentially the new conflict alignment translates class conflicts into international conflicts, pitting against each other nations that are each subject to the same financial market pressures for public austerity. Ordinary people are told to demand 'sacrifices' from other ordinary people, who happen to be citizens of other states, rather than from those who have long resumed collecting their 'bonuses'.

shining example of liberal pluralism.²² More than ever, economic power seems today to have become political power, while citizens appear to be almost entirely stripped of their democratic defences and their capacity to impress upon the political economy interests and demands that are incommensurable with those of capital owners. In fact, looking back at the democratic-capitalist crisis sequence since the 1970s, there seems a real possibility of a new, if temporary, settlement of social conflict in advanced capitalism, this time entirely in favour of the propertied classes now firmly entrenched in their politically unassailable stronghold, the international financial industry.

---

²² C. Wright Mills, *The Power Elite*, Oxford 1956.

ΚΡΙΣΗ: ΠΡΙΣΜΑΤΑ ΘΕΑΣΗΣ

ΒΑΣΙΛΗΣ ΠΕΣΜΑΖΟΓΛΟΥ

1. Εσαγωγή

Εδώ και δύο χρόνια, τα δελτία ειδήσεων, διεθνή και ελληνικά, έχουν γίνει πρωτίστως οικονομικού περιεχομένου. Η λέξη κρίση δεσπόζει. Μέσα σε αυτό τον καταγισμό πληροφοριών, που αρχίζει από το δυσοίωνα διεθνές και ευρωπαϊκό τοπίο και καταλήγει σε πολιτικές που επηρεάζουν την καθημερινότητά μας, σε αυτή τη γωνιά της Ευρώπης, δεν γινόμαστε αναγκαστικά πιο σοφοί. Αντίθετα, η σύγχυση βαίνει αυξανόμενη, σε συνδυασμό με μια πρωτόγνωρη ρευστότητα και προϊούσα ανασφάλεια, την οποία πιστοποιούν και οι δημοσκοπήσεις.

Στο κείμενο αυτό συνυπάρχουν και τέμνονται το πολιτικό και το οικονομικό στοιχείο, το ελευθεριάζον δοκιμαϊκό και το αυστηρότερο ακαδημαϊκό, με κυμαινόμενη δοσολογία ανάλογα με τα θέματα. Επέλεξα να θίξω ένα ευρύ φάσμα ερωτημάτων παρά να εμβαθύνω σε λιγότερα, κάνοντας επιλεκτική και κάθε άλλο παρά εξαντλητική χρήση παραπομπών.

Ο Βασίλης Πεσμαζόγλου διδάσκει πολιτική οικονομία στο Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου. (Petz@econ.soc.uoc.gr)

ΣΥΓΧΡΟΝΑ 18 ΘΕΜΑΤΑ

Σύγχρονα Θέματα, τεύχος 115, Οκτώβριος - Δεκέμβριος 2011, σ. 18-26

2. Περί οικονομικής επιστήμης

Τα οικονομικά ζητήματα μπορεί να έχουν κατακλύσει την ειδησεογραφία, αλλά η σύγχρονη οικονομική επιστήμη («επιστήμη») έχει υποστεί πολλαπλή ήττα.

Επί πολλά χρόνια, ο διεθνής ακαδημαϊκός χώρος περί άλλα τύρβαζε: δεν ασχολούνταν με τέτοια καίρια θέματα και, με ελάχιστες εξαιρέσεις, δεν προέβλεψε την ερχόμενη λαίλαπα. Η πλειονότητα των δημοσιεύσεων σε «έγκυρα περιοδικά» αφορούσε (και συνεχίζει να αφορά) μαθηματικά υποδείγματα αμφίβολης χρησιμότητας στη χάραξη πολιτικής –ιδίως στις παρούσες έκρυθμες συνθήκες.¹ Ας μην ξεχνάμε όμως πως, από την εποχή του Διαφωτισμού, το νόημα της επιστημονικής αναζήτησης είχε έκδηλη μια χρηστική χροιά: αποσκοπούσε να απαντήσει σε ερωτήματα του είδους: «Τι θα γίνει εάν...», «Τι θα γίνει στο μέλλον;». Αλλά και στην ελληνική περίπτωση, έχουμε αστοχίες πρόγνωσης: λ.χ. σε ημερίδα που διοργανώθηκε την άνοιξη του 2011 στο Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας διατυπώθηκαν προβλέψεις (νούμερα, διαγράμματα και όλα τα συναφή) που αποδείχθηκαν σαφώς εσφαλμένα. Το δε διαβόητο «Μνημόνιο» έπεσε έξω, παρά τα οικονομετρικά μοντέλα που το συνόδευαν.

Εμφανίζεται άρα μια καλπάζουσα, πλην όμως κάλπικη, εισβολή του «οικονομικού» στο πολιτικό γίγνεσθαι. Την ίδια στιγμή που η οικονομολογία ως «ζοφερή επιστήμη» (dismal science) δεσπόζει στο δημόσιο λόγο, αποδεικνύεται αναξιόπιστη ως προς το τι μέλλει γενέσθαι. Δημιουργείται έτσι, εύλογα, μια καχυποψία που έρχεται να επικαθίσει στη διαφορετική, εξίσου εύλογη, δυσπιστία προς το πολιτικό σύστημα.

Το παραπάνω τοπίο συμπληρώνεται από μια πικρή επιτυχία: η οικονομική σκέψη εξηγεί πολύ καλά εκ των υστέρων τις αστοχίες της ασκούμενης πολιτικής. Είναι λ.χ. ηλίου φαινότατο ότι η υφεσιακή διαδικασία οδηγεί σε μείωση τόσο του ΑΕΠ όσο και των κρατικών εσόδων, εκτοξεύοντας κρίσιμα μεγέθη, όπως: Έλλειμμα/ΑΕΠ και Χρέος/ΑΕΠ. Η αστοχία ερμηνεύεται όντως υπέρροχα *ex post*.

3. Keynes και αγανακτισμένοι

Παρατηρείται περιχαράκωση όσων παρεμβαίνουν ως επαίοντες στη δημόσια συζήτηση: σχηματικά, το στρατόπεδο των νεοφιλελεύθερων και εκείνο των επιγόνων του Κέυνς. Οι δεύτεροι μοιάζουν να κερδίζουν την παρτίδα – και πάντως τη μάχη των εντυπώσεων. Η εσωτερική υποτίμηση έφερε μείωση αποδοχών, δίκως αυτή να συμπαρασύρει τις τιμές, όπως πρεσβεύει η νεοκλασική ορθοδοξία: το «ξεφούσκωμα» είναι μάλλον ασύμμετρο. Συγχρόνως, επιβεβαιώνεται ότι σε συνθήκες ύφεσης δεν πρέπει να επιδίδεται σε περιστολές δαπανών και αύξηση της φορολογίας, και μάλιστα στην κλίμακα που αυτό συντελείται στην Ελλάδα από το 2010. (Τέτοιες περιστολές δεν έγιναν όμως

στα χρόνια μεγέθυνσης 1996-2008, όπως προτείνει ο κεϋνσιανισμός.)

Εύκολες νίκες. Παραμένει όμως το εξής ερώτημα: ποια ήταν ακριβώς η ενδεδειγμένη εναλλακτική πολιτική; Τι θα είχε γίνει λ.χ. εάν οι δαπάνες είχαν παραμείνει υψηλές και η φορολογία ίδια; Το δημόσιο θα αναγκαζόταν να δανειστεί με όλο και πιο απαγορευτικά επιτόκια ή θα είχε προσφύγει στην εξωτερική στήριξη κάποιας «τρίκα». Η δε τελευταία δεν θα είχε επιβάλλει όρους που να καθιστούν το χρέος διαχειρίσιμο; Πάλι εκ των υστέρων, ίσως η Ελλάδα θα μπορούσε να είχε διαπραγματευθεί ένα διαφορετικό μείγμα πολιτικής, λιγότερο περιοριστικής. Υπεισέρχεται όμως ένας ουσιώδης εξω-οικονομικός παράγοντας: με το υπάρχον, το 2010, δυσμενέστατο κλίμα εις βάρος της (και λόγω συσσωρευμένων στατιστικών λαθροχειριών), ποια ήταν άραγε τα διαπραγματευτικά περιθώρια;

Εδώ κάπου μπαίνει και το ζήτημα «διարθρωτικές αλλαγές». Κατά πόσον η έκβαση της επιχείρησης «Μνημόνιο» θα ήταν διαφορετική, εάν αυτές είχαν πραγματοποιηθεί αντί να καρκινοβατούν στρουθοκαμηλίζοντας; Ή εάν δεν υπήρχε η μείζων ακίλλειος πτέρνα: η πιστωτική ασφυξία και η παντελής έλλειψη τόνωσης επενδύσεων –ιδιωτικών ή δημόσιων.² Επί του παρόντος, η πιο έντιμη απάντηση στα παραπάνω «εάν» είναι: «πού να ξέρεις;».

Τούτων λεχθέντων, το τελευταίο διάστημα, ο κεϋνσιανισμός (σε κάποιες παραλλαγές του) έχει πολλάκις επιστρατευθεί ως επιστημονικοφανής μέθοδος καϊδέματος αυτιών. Πρόκειται για ελληνική εκδοχή της ρήσης «Βάλε τους μισούς άνεργους να ανοίγουν τρύπες και τους άλλους μισούς να τις ξαναγεμίζουν»· κάτι σαν «Δώσ' τα όλα». Δεδομένου, όμως, ότι βρισκόμαστε σε μια νομισματική ένωση, κάτι τέτοιο δεν είναι τόσο εύκολο. Συνεπώς, ορισμένοι προχωράνε το συλλογισμό παραπέρα για να καταλήξουν στην πρόταση «να επιστρέψουμε στη δραχμή». Η συζήτηση αυτή (λ.χ. ΣΚΑΪ-Φάκελοι, 12.12.2011), συχνά διεξάγεται με αυστηρά οικονομολογικό τρόπο, ως εάν άλλες διαστάσεις του θέματος να μην υφίστανται: όπως κι αλλού, το υπερφίαλον των οικονομικών ως ναυαρχίδας των κοινωνικών επιστημών συναντά τη στενομυαλοσύνη.

4. Περί εξωτερικότητας: ο Α. Gramsci και η δραχμή

Πράγματι, η συζητούμενη επιστροφή σε εθνικό νόμισμα εμπεριέχει διαστάσεις που άπτονται και της ιδεολογικής ηγεμονίας τού πώς οι άνθρωποι βλέπουν τον κόσμο, την κοινωνία, τη χώρα τους, τους εαυτούς τους.

Στη δεκαετία του 1990, το ευρώ λειτούργησε ως ενοποιητικός παράγοντας, δίνοντας έναν από στόχο στο εκσυγχρονιστικό εγχείρημα. Στις χαλεπές μέρες μας, η αίγλη του ως κεκτημένου πλέον τείνει να ξεθωριάσει, αποκτώντας στην καλύτερη περίπτωση τον «αμυντικό» ρεαλιστικό χαρακτήρα της αποφυγής του χειρότερου.

Λεκτική παρατήρηση: η χρήση σήμερα του όρου «δραχμή», όσο και αν είναι πρακτική, μπορεί να κρύβει ορισμένες συνδηλώσεις. Η πρόταση «πίσω στη δραχμή» κερδίζει έδαφος εν πολλοίς ως αποτέλεσμα της διάχυτης νοσταλγίας για το παρελθόν που γεννά το σκοτεινό παρόν και μέλλον. Η δε νοσταλγία ρέπει προς ρομαντισμό και ωραιοποίηση. Συγκαλύπτεται έτσι το ότι η διαδικασία επιστροφής δεν αποτελεί «διόρθωση», «επάνοδο στο πρότερο σημείο»: θα ήταν κατ' ουσία μια πορεία προς ένα άδηλο μέλλον. Προς κάτι καινούριο. Δεν μπορεί να ιδωθεί ως απλή αναθεώρηση-αποκατάσταση ενός μακρο-οικονομικού «σφάλματος».

Επιστρατεύοντας την έννοια των «εξωτερικότητων» (οικονομικό ισοδύναμο των λεγόμενων «παράπλευρων απωλειών»), θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι οι συνέπειες μιας τέτοιας εξέλιξης θα ήταν τεράστιες, οικονομικά αλλά και ιδεολογικά-πολιτικά. Θα βιώνονταν ως εθνική ήττα-ταπείνωση και θα ενίσχυε θεαματικά την ήδη λανθάνουσα τάση αναδίπλωσης-εθνικισμού. Σε συνδυασμό με τη θεαματική πτώση του βιοτικού επιπέδου, τις συνοδευτικές παρεμβάσεις (κρατικοποίηση τραπεζών, έλεγχοι στην κίνηση κεφαλαίων) και την κοινωνική αναταραχή, τέτοιες τάσεις επωάζουν αυταρχισμό. Ωφελημένοι θα βγούνε: οικονομικά, τα πλέον αεριτζιδικά/κρατικοδίαιτα επιχειρηματικά στρώματα «επαρχιώτικου καπιταλισμού» (με λεφτά στο εξωτερικό)· πολιτικο-ιδεολογικά, τα πάσης φύσεως άκρα· μαζί τους και η κομμουνιστική αριστερά που φαντασιώνεται κάποιο «σοσιαλισμό σε μια χώρα».

Αυτή ακριβώς η δυναμική και εσωτερική λογική μοιάζει να διαφεύγει της προσοχής ορισμένων που πρεσβεύουν τη «δραχμή». Άλλοι πάλι την επιθυμούν, έχοντας κάποια κρυφή ή λανθάνουσα ατζέντα. Ειρήσθω εν παρόδω, ότι τυχόν έξοδος από την ΟΝΕ τόσο θεσμικά (δεν προβλέπεται από τις συνθήκες) όσο και ουσιαστικά (έλεγχος κίνησης κεφαλαίων) θα έθετε εν αμφιβόλω και τη συμμετοχή στην ΕΕ.

Τα παραπάνω ισχύουν ιδίως στην περίπτωση της μονήρους εξόδου/αποπομπής από την ΟΝΕ. Μετριάζονται κάπως, εάν υπάρξει συνολικότερη διαδικασία επιστροφής σε εθνικά νομίσματα, στο βαθμό που είναι συντεταγμένη, πράγμα καθόλου εύκολο. Ωστόσο, η τελευταία εκδοχή ενέχει τον κίνδυνο έξαρσης των εθνικισμών σε ευρωπαϊκή κλίμακα.

Στις αρνητικές εξωτερικότητες ας προσθέσουμε το στρατηγικό κόστος της «ανάδελφης» απομόνωσης σε μια ταραχώδη γειτονιά του πλανήτη (Βαλκάνια, Μέση Ανατολή, Ελληνοτουρκικά). Πρόκειται για την άλλη όψη των διάχυτων ωφελημάτων που απορρέουν από τη συμμετοχή σε μια, έστω και προβληματική-κλυδωνιζόμενη, κοινότητα όπως η ΟΝΕ/ΕΕ.³

5. Περί «κουτσών αφηγήσεων»: ο διάβολος και οι λεπτομέρειες

Τόσο στην Ελλάδα όσο και στην υπόλοιπη ΕΕ διεξάγεται μια ιδεολογική αντιπαράθεση.⁴ Δύο «αφηγήσεις» με άφθονα στερεότυπα και αντίστοιχους «αγανακτισμένους»: η μια τονίζει την αναποτελεσματικότητα του σπάταλου δημοσίου που επιβαρύνει την ιδιωτική επιχειρηματικότητα· η δεύτερη αναδεικνύει την υποταγή των κρατών στις επιταγές των αγορών με τη συρρίκνωση των κοινωνικών κεκτημένων και της ίδιας της δημοκρατικής διαδικασίας. Η πρώτη θέλει να «αλλάξει», η δεύτερη να διατηρήσει, να προασπιστεί.

Αν όμως σκαλίσουμε και τις δύο θεωρήσεις, διαπιστώνουμε ότι αμφότερες είναι διάτρητες, προβληματικές: πρόκειται για κουτσές μεγάλες αφηγήσεις. Η μεν ελεύθερη αγορά με την πρόσφατη κρίση απέδειξε περίτρανα την εγγενή αστάθεια και καταστρεπτικότητα του απορρυθμισμένου χρηματοπιστωτικού καπιταλισμού. Από την άλλη, ο κρατισμός, ιδίως σε χώρες όπως η Ελλάδα, αποδείχτηκε επιρρεπέστατος σε διαφθορές (μικρές-μεσαίες-μεγάλες) και γενεσιουργός αιτία ανισοτήτων, πέραν αυτών που πηγάζουν από την αγορά. Εν αναμονή, λοιπόν, πειστικότερων μεγάλων αφηγήσεων, ίσως ενδείκνυνται επιμέρους «μικροαφηγήσεις» που να εστιάζουν σε ουσιώδεις λεπτομέρειες: λ.χ. πώς να συγκεράσει κανείς τη λιτότητα με ένα κοινωνικό δίκτυο ασφάλειας.⁵

Στην Ελλάδα, έχει γίνει κατάχρηση τόσο του «κρατισμού» όσο και του «νεοφιλελευθερισμού»: λ.χ. οι δημόσιες δαπάνες (ως % ΑΕΠ) βρίσκονται στον ευρωπαϊκό μέσο όρο και δεν δικαιολογούν τα περί «διογκωμένου κράτους». Συγχρόνως, η συστηματική υστέρηση φορολογικών εσόδων σε σύγκριση με την Ευρώπη, δύσκολα εξηγείται ως νεοφιλελεύθερη επιλογή: είναι μάλλον απότοκο αποσπασματικών φοροαπαλλαγών, άναρχης φοροδιαφυγής και διοικητικής ανεπάρκειας.⁶ Όπως ο βοσκός φώναζε «Λύκος! Λύκος!», με αποτέλεσμα να μη γίνει πιστευτός όταν πράγματι αυτός ενέσκηψε, έτσι έγινε και με τους πολέμιους του νεοφιλελευθερισμού που καλούνται τώρα να βάλουν πειστικές και πιεστικές κόκκινες γραμμές.

6. Περί μετρήσεων: αμαρτία γονέων παιδεύουσι τέκνα

Η παρούσα συγκυρία έθεσε επιτακτικά το ζήτημα του κατά πόσο οι «αριθμοί» είναι άξιοι της προσοχής μας –και τίνι τρόπω. Για πολλά χρόνια, ίσως και εμπνεόμενοι από τον Γ. Παπανδρέου τον πρεσβύτερο, που είχε κάποτε δηλώσει ότι «οι αριθμοί ευημερούν, όχι όμως ο λαός», οι ιθύνοντες είχαν μια τάση να αντιμετωπίζουν τα νούμερα κάπως απαξιωτικά· ως βαρετούς αγγελιαφόρους κακών μαντάντων που άλλωστε σπάνια επαληθεύονταν. Αποτέλεσμα αυτού ήταν λ.χ. ότι οι προϋπολογισμοί έπεφταν πάντα έξω, η δε περί αυτών ετήσια κοινοβουλευτική συζήτηση ήταν ευκαιρία για

κοινότοπες μεγαλοστομίες, όπου επαναλαμβάνονταν τα ίδια κλισέ: αντιναπτυξιακός, αντιλαϊκός κ.ο.κ.

Η εκδίκηση των αριθμών: τα νούμερα κομίζουν μηνύματα σε ένα ολόκληρο κοινωνικο-πολιτικό σύστημα, του οποίου αποτελούν ουδόλως κολακευτικό καθρέφτη. Η μέτρηση συνιστά έργο άχαρο, αλλά απαραίτητο και δυνάμει ευεργετικό με όρους κοινωνικής δικαιοσύνης: γιατί λ.χ. ο φορολογούμενος να πληρώνει τις υπερτιμολογήσεις των προμηθευτών του δημοσίου;

Η επιστράτευση των αριθμών δεν ισοδυναμεί αναγκαστικά με κοινωνική αναληψία –ιδίως σε μια χώρα με κραυγαλέες αστοχίες στην άσκηση κοινωνική πολιτικής (λ.χ. στη μείωση των ποσοστών φτώχειας). Η δε επιλεκτική χρήση εργαλείων του «New public management» δεν σημαίνει και αποδοχή της όλης φιλοσοφίας του, όπως υποστηρίζει λ.χ. ο Α. Λιάκος.⁷ (Το εγχείρημα έχει τα όριά του· το πιστοποιούν λ.χ. έρευνες για τις αρνητικές συνέπειες της γενικευμένης χρήσης «δεικτών» στο χώρο της ανώτατης εκπαίδευσης. Μόνο που, για να φθάσουν στην Εσπερία στο συμπέρασμα αυτό, έκαναν πρώτα την προσπάθεια, έκλεισαν κάποιον κύκλο. Για άλλη μια φορά, όταν εμείς πηγαίναμε, αυτοί έρχονταν.)

7. Συστημικές αντινομίες: «μην το βλέπεις ξεκομμένο!»

Στο δημόσιο διάλογο κυριαρχεί ένα δίπολο (με επιμέρους παραλλαγές): από τη μια, όσοι εστιάζουν στις ενδογενείς παθογένειες και στην επιβεβλημένη δημοσιονομική σταθεροποίηση. Στον αντίποδα, όσοι αποδίδουν την ελληνική κρίση στην ευρύτερη κρίση χρέους και στις αντινομίες της ΟΝΕ. Οι εξελίξεις των τελευταίων 18 μηνών μοιάζουν να δικαιώνουν τους τελευταίους. Το οξύμωρο, όμως, εδώ είναι ότι ακόμα και μια ορθή οικονομολογική προσέγγιση μπορεί στο «δια ταύτα» να στείλει λάθος μήνυμα: η εύστοχη επισήμανση της συστημικότητας και της συνακόλουθης ανάγκης συνολικής ευρωπαϊκής λύσης μπορεί να έχει ως πόρισμα μια ελληνική αδράνεια-παραλυσία μπροστά στις αναγκαίες πολιτικά επώδυνες αλλαγές.

Με άλλα λόγια, αντί να γίνεται μια γόνιμη σύνδεση του εξωγενούς με το ενδογενές, παρατηρείται διάλογος κουφών. Οι μεν πασχίζουν να δείξουν τη μη βιωσιμότητα του ελληνικού μοντέλου ανάπτυξης με τα δύο καθοριστικά ελλείμματα που το χαρακτηρίζουν: δημοσιονομικό και εμπορικών συναλλαγών. Οι δε επισημαίνουν ότι, ως έχει, το «πείραμα» ΟΝΕ δεν έχει μέλλον.

Στρατοπεδεύουν και μας παιδεύουν. Ακόμα και αν υποθέσουμε ότι εκεί και μόνον εκεί, στους διαδρόμους και στις συνόδους του ευρωπαϊκού οικοδομήματος, κρίνεται και το δικό μας μέλλον, δεν επιβάλλονται ορισμένες εσωτερικές πολιτικές; Προφανώς: αν μη τι άλλο, για να βελτιώσουμε κάπως την αξιοπιστία μας ως εταίρου και για να είμαστε ακόμα «εντός», όταν και όποτε η ενωμένη Ευρώπη ξαναβρεί κάποιο κοινό βηματισμό. Εν ολίγοις, η δημοσιο-

νομική εξυγίανση εντάσσεται και σε μια πολιτική «αγοράς χρόνου».

8. Biding time, bad timing: περί χρόνου-χρόνων

Πανδαμάτωρ χρόνος. Ο χρόνος είναι χρήμα. Όσα δεν φέρνει ο χρόνος, τα φέρνει η στιγμή. Οι εύγλωττες θυμόσοφες αυτές ρήσεις δεν μοιάζουν να συνοδεύονται από αντίστοιχη προσοχή από τις κοινωνικές επιστήμες. Ωστόσο, μια νηφάλια ανάγνωση τού εν εξελίξει ελληνικού-ευρωπαϊκού δράματος έχει πολλά να αποκομίσει, ενσωματώνοντάς τη χρονική διάσταση στους προβληματισμούς της.

Το ελληνικό πρόβλημα σχετίζεται με τη συνάντηση διακριτών διαδικασιών σε μια χρονική «στιγμή»: α) Γιγάντωση, τις τελευταίες δεκαετίες, του παγκοσμιοποιημένου χρηματοοικονομικού καπιταλισμού· β) Διόγκωση των ανισοροπιών εντός ΟΝΕ σε εμπορικές ροές, πληθωρισμό, ανταγωνιστικότητα⁸ γ) Συνέχιση-επαύξηση (και λόγω πρωτόγνωρα χαμηλών επιτοκίων) μιας ενδημικής δημοσιονομικής χαλαρότητας-κακοδιαχείρισης. Ως εάν τρεις συνδεδεμένες αλλά διακριτές καμπύλες που ταξιδεύουν στο χρόνο να κορυφώνονται ταυτόχρονα, οδηγώντας σε βραχυκυκλωματικές καταστάσεις.

Σε αυτά μπορούμε να προσθέσουμε τον πολιτικό, ιδεολογικό αλλά και βιολογικό χρόνο: Ο πολιτικός χρόνος κατέστη έκδηλος στη διάρκεια του 2010, με την καθυστερημένη ευρωπαϊκή αντίδραση στην ελληνική κρίση. Στη διαστακτικότητα αυτή έπαιξαν ρόλο και οι εκλογικές αναμετρήσεις που είχε τότε μπροστά της η Μέρκελ. Οι τοπικές εκλογές σε γερμανικά κρατίδια βρέθηκαν να επηρεάζουν την ελληνική-ευρωπαϊκή οικονομική σκηνή. (Κάτι ανάλογο ισχύει με τις επικείμενες γαλλικές εκλογές). Σε αυτό μπορούμε να προσθέσουμε, στη σφαίρα της νόησης-ιδεολογίας, τους χρόνους ωρίμανσης αποφάσεων μπροστά σε πρωτόγνωρες καταστάσεις. Αντίστοιχα, το εν Ελλάδι δράμα, συνδέεται με υπαρκτές αδράνειες και πολιτικό κόστος, αλλά και με τη δυσκολία σύλληψης της φύσης και του εύρους της κρίσης: μια εύλογη βραδύτητα διαπερνά όχι μόνο τους ιθύνοντες-«ειδικούς», αλλά ιδεολογικά την κοινή γνώμη. Υπάρχουν εύλογες νοητικές αδράνειες: πώς να συμφιλιωθεί κανείς με μείωση του εισοδήματος, όταν για δεκαετίες έχει εμποτιστεί με την ιδέα της μεγέθυνσης, έχει μάθει να θεωρεί δεδομένο ότι του χρόνου η πίτα του ΑΕΠ θα είναι πιο μεγάλη; Ο εθισμός στη μεγέθυνση.⁹

Ως προς τους βιολογικούς χρόνους, ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι προσεγγίσεις πολλών ευρωπαίων της «παλαιάς φρουράς» (λ.χ. Ντελόρ, Σμιτ, Σοάρες). Η θέση τους (περισσότερη/πιο αλληλέγγυα Ευρώπη) μπορεί να ιδωθεί και ως αποτέλεσμα της ηλικίας τους: εν αντιθέσει με τους τωρινούς ηγέτες, έχουν ζήσει το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και έχουν βιωματική αντίληψη της ανάγκης ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης.

Υπάρχει, τέλος, το μείζον θέμα των γενεών. Σε όλη την Ευρώπη, και εξόφθαλμα στην Ελλάδα και την Ισπανία, οι ηλικιακές κατηγορίες που πλήττονται περισσότερο από την κρίση είναι οι νέοι (ανεργία, επισφαλές μέλλον). Η οικονομική ανισοκατανομή είναι, εν ολίγοις, κοινωνική (τάξεις-ομάδες), χωρική (περιοχές- κράτη) αλλά και χρονική: οι «τυχερές» γενιές των εντός εργασίας και οι «άτυχες» των αποκλεισμένων. Στα παραπάνω επικάθεται ο θεσμικός χρόνος λήψης αποφάσεων από εθνικά κράτη και υπερεθνικά όργανα: αυτές οι αργόσυρτες διαδικασίες συχνά ακολουθούν ασθμαίνοντας τους πολύ πιο ταχείς και ευέλικτους χρόνους των αγορών.

Σε αυτό το φόντο κινείται ομφαλοσκοπώντας και ο ελληνικός πολιτικός μικρόκοσμος: όταν ξέσπαγε η διεθνής κρίση ήταν αμέριμος.¹⁰ Τώρα δε σχοινοβατεί, πάνω σε ασυντόνιστους χρόνους: εκλογικός ορίζοντας, περιοδικό έλεγχο της τρόικα, λήξεις ομολόγων, εκταμιεύσεις δόσεων, ολοκλήρωση του κουρέματος. Κανείς δεν μπορεί να εγγυηθεί ότι το παιχνίδι ανάμεσα στα πάμπολλα timing δεν θα οδηγήσει σε κάποιο αδιέξοδο-«ατύχημα».

9. Path dependence: περί ταχυτήτων και αδρανειών

Και από το χρόνο στην ταχύτητα. Ενθυμούμαστε όλοι τις διακηρύξεις, την εποχή των παχιών αγελάδων, στα μέσα της δεκαετίας του 2000, περί ήπιας προσαρμογής. Η ηπιότητα τότε ροκάνισε, εν τέλει δε ακύρωσε, την όποια βούληση προσαρμογής. Η συστημική αδράνεια κέρδισε την παρτίδα, φαινόμενο που παραπέμπει στην εκτενή ακαδημαϊκή βιβλιογραφία περί path dependence.¹¹

Στις μέρες μας, παρατηρείται έξαρση της αίσθησης του επείγοντος: δρομολογούνται μεγάλες αλλαγές που η μεν πολιτεία καλείται να εφαρμόσει τάχιιστα, η δε κοινωνία να αφομοιώσει σε πρωτόγνωρους ρυθμούς. Γίνεται μάλιστα λόγος για πείραμα «κοινωνικής μηχανικής» (social engineering): πράγματι, ακόμα κι αν αναγνωριστεί πως η κατεύθυνση είναι η ενδεδειγμένη, μένει ανοικτό το ζήτημα της μεθόδευσης. Οι θιασώτες της θεραπείας σοκ πρέπει να αναμετρηθούν με ανθρώπινες συνήθειες που δεν εκριζώνονται επιτυχώς δια της βίας, διότι η ιλιγγιώδης ταχύτητα ενέχει στοιχείο βίας.

10. Ο Douglas North και οι διαρθρωτικές αλλαγές

Εδώ και χρόνια, ο όρος διαρθρωτικές αλλαγές έχει καθιερωθεί στο πολιτικό λεξιλόγιο, αποκτώντας εν πολλοίς νεοφιλελεύθερη χροιά: συνταυτίζεται με την απελευθέρωση πλείστων όσων τομέων, αρχίζοντας από τα ταξί, τα φορτηγά, τα φαρμακεία και καταλήγοντας στην αγορά εργασίας. Σύμφωνα, μάλιστα, με μελέτες,¹² υπολογίζεται ότι θα συμβάλλουν στη μεγέθυνση του ΑΕΠ. Δεδομένων των αντιδράσεων που αυτές προκαλούν, καθότι θίγουν συγκεκριμένα συμπυκνωμένα συμφέροντα ενώ τα προσδοκώμενα οφέλη είναι διάσπαρτα (διαχέονται σε πολλούς), οι

αλλαγές αυτές έχουν προχωρήσει με αξιοσημείωτη βραδύτητα. Οι αντιδράσεις προέρχονται είτε από συντεχνιακά συμφέροντα, δηλαδή ομάδες που κινδυνεύουν να χάσουν προνόμια και εισόδημα, είτε από γενική άρνηση μερίδας του πολιτικού φάσματος απέναντι σε τέτοιες μεταρρυθμίσεις. Αναφέρομαι εδώ και σε τμήμα της αριστεράς.

Υπάρχουν, ωστόσο, αλλαγές που δεν έχουν κατ' ανάγκη «δεξιό» πρόσημο: ορισμένα κλειστά επαγγέλματα αντλούν πρόσοδο απομυζώντας την υπόλοιπη κοινωνία, με τρόπο που παραπέμπει σε πρωτο- ή και προκαπιταλιστικές μορφές οργάνωσης. Επιπλέον, μέτρα όπως λ.χ. η αποσυμφόρηση και επιτάχυνση της απονομής δικαιοσύνης μπορούν να είναι ευεργετικά για ευρύτατα στρώματα.

Ιδωμένες συνολικά, οι διαρθρωτικές αλλαγές παραπέμπουν στο θεσμικο-κοινωνικό πλαίσιο εντός του οποίου λειτουργούν οι επιχειρήσεις. Η ενθάρρυνση και διευκόλυνση της λειτουργίας τους (κόστος-χρόνος ίδρυσης μιας εταιρίας) στην κατεύθυνση προτύπων άλλων προηγμένων χωρών δεν αντιστρατεύεται αναγκαστικά τα συμφέροντα των εργαζομένων. Αντιθέτως, μπορεί να συμβάλλει στην καταπολέμηση της ανεργίας. Απλοποίηση των υπαρχουσών γραφειοκρατικών διαδικασιών (κατά τεκμήριο εστιών διαφθοράς) δεν ισοδυναμεί με ασυδοσία. Είναι άλλωστε χαρακτηριστικό, λ.χ. ως προς το περιβάλλον, ότι οι πάμπολλοι κανόνες ουδόλως έχουν σταματήσει καταστροφικές επιχειρηματικές δραστηριότητες (οικοδομικές και άλλες).

Συμπερασματικά, το αίτημα για ένα νέο κοινωνικό συμβόλαιο αποσκοπεί στη δημιουργία σαφών κανόνων που να μειώνουν αυτό που οι ασχολούμενοι με τα θεσμικά οικονομικά ονομάζουν «κόστος συναλλαγής».¹³ Η συλλήβδην απόρριψη των διαρθρωτικών αλλαγών, χωρίς μελέτη του περιεχομένου τους, διευκολύνει τη διαιώνιση μιας ιδιότυπης ενδημικής προσοδοθηρίας.¹⁴

11. Η εξουσία ως λάφυρο: προς μια μετάλλαξη;

Βλέποντας την ιδιαίτερη ζέση με την οποία τα κόμματα επιθυμούν να κυβερνήσουν, γεννιέται το εξής εύλογο ερώτημα: ενώ στο παρελθόν η έλευση στην εξουσία είχε ως τρόπαιο τον προϋπολογισμό, στις σημερινές συνθήκες η διαχείρισή του συνεπάγεται πλέον οδυνηρά μέτρα. Πρόκειται για καυτή πατάτα ή μάλλον για ένα ταψί με ανισομεγέθεις καυτές πατάτες. Η ερμηνεία του ως άνω παραδόξου μπορεί να αναζητηθεί με δύο διακριτές προσεγγίσεις:

Α. Ορισμένοι πράγματι πιστεύουν ότι διαθέτουν μαγικές λύσεις που θα οδηγήσουν τη χώρα σε διαφορετική πορεία, μέσω επαναδιαπραγμάτευσης άλλου μείγματος πολιτικής. Και πάντως, ακόμα και αν έχουν εύλογες (όσο και ανεπίπτως) αμφιβολίες περί αυτού, δεν μπορούν παρά να το διακηρύσσουν: διότι, απλούστατα, είναι στην ίδια τη φύση της πολιτικής το πάση θυσία (και δημαγωγία) κυνήγι της εξουσίας.

Β. Μια εναλλακτική-συμπληρωματική εξήγηση, κάπως κυνική, είναι η ακόλουθη: η εξουσία μπορεί να μην επιβραβεύεται πλέον, όπως στο παρελθόν, με έναν γαλαντόμο πελατειακό προϋπολογισμό, αλλά ανοίγεται ίσως πεδίων δόξης λαμπρόν με τις διαφαινόμενες, δυνάμει αδιαφανείς, ιδιωτικοποιήσεις. Αυτό θα είναι το νέου τύπου λάφυρο που, βοηθούσης της συνθετότητας του εγχειρήματος, θα επιτρέψει σε ένα παλαιού τύπου κόμμα να επωφεληθεί οικονομικά στις νέες συνθήκες. Υπό το πρίσμα της κλεπτοκρατίας διαγράφεται (αν δεν συντελείται ήδη) μετάλλαξη-μετατόπιση της ενδημικής διαφθοράς.

Τα παραπάνω δεν καταλήγουν στην άρνηση της αξιοποίησης της δημόσιας περιουσίας, μέγα μέρος της οποίας είτε ρημάζει είτε χρησιμοποιείται ευνοιοκρατικά.

12. Το εθνικό συμφέρον σε μια μεταμοντέρνα εποχή

Η επίκληση του έθνους είναι συνήθης στην πολιτική ρητορική. Ενώ στο πλαίσιο πολεμικών συρράξεων τα πράγματα είναι σχετικά απλά, στη σφαίρα της οικονομίας η υπόθεση περιπλέκεται. Ιστορικά, η «εθνική σωτηρία» μπορεί κάλλιστα να έχει ένα έκδηλο ταξικό περιεχόμενο. Στην Ελλάδα σήμερα παρατηρούνται δύο διαφορετικά λάβαρα: οι ασκούντες την εξουσία καλούν κατ' επανάληψη τους πολίτες να αποδεχθούν επώδυνα μέτρα για να αποφευχθεί η χρεοκοπία-εθνική καταστροφή. Το ετερόκλητο «αντιμνημονιακό» μπλοκ καταγγέλλει την ασκούμενη πολιτική ως εθνική υποτέλεια-νέα κατοχή. Η σοβούσα ακραία αντιπαράθεση αυτών των δύο περί έθνους «αφηγήσεων» συσκοτίζει το κοινωνικο-οικονομικό περιεχόμενο της καθεμιάς: οι προτάσεις τους αντιστοιχούν όχι μόνο σε διαφορετικές κατανομές εισοδήματος (ταξική χροιά), αλλά και σε διαφορετικά επίπεδα συνολικού ΑΕΠ- διότι ελλοχεύει ο κίνδυνος μεγάλης καθίζησης σε περίπτωση επιστροφής σε εθνικό νόμισμα. Από την άλλη, οι όροι της μελλοντικής εξυπηρέτησης του χρέους αποτελούν ζήτημα εθνικού συμφέροντος: το ύψος και η κατανομή στο χρόνο αυτής της δημοσιονομικής επιβάρυνσης θα επηρεάσουν την Ελλάδα ως συλλογικότητα.

Η σταδιακή μετατροπή του δημοσίου χρέους σε διακρατικό με άλλες χώρες της ΟΝΕ αναδεικνύει και αυτή μια «εθνική» διάσταση: οι εύποροι Γερμανοί ή Ολλανδοί, αλλά και οι σαφώς πτωχότεροι Σλοβάκοι δανείζουν στο ελληνικό δημόσιο. Αυτό συνεπάγεται μια πολιτικοποίηση της υπόθεσης, αλλά και μια δυνάμει επίφοβη απλούστευση. Αφενός, πυροδοτεί αντιδράσεις από το εκλογικό σώμα των πιστωτριών χωρών. (Ανάλογες δεν θα γεννούσε άραγε ένα γενναίο δάνειό μας λ.χ. στην Αλβανία;). Αφετέρου, μειώνει τις δυνάμει χασομικές παρενέργειες τυχόν άτακτης χρεοκοπίας μας στο ευρωπαϊκό-διεθνές χρηματοπιστωτικό σύστημα. Συνεπώς, αλλάζει τους όρους της διαπραγμάτευσης και των άγνωστων σε μας υπολογισμών (λ.χ. γερμανικών) κόστους-οφέλους ενδεχόμενης εξόδου μας από

το ευρώ. Η ελληνική συμπεριφορά εμμέσως υπεισέρχεται στην εν λόγω δύσκολη εξίσωση: όσο αποδεικνύεται αφερέγγυα-απρόβλεπτη, τόσο μειώνεται η «διαφορά κόστους-οφέλους». Παραμένει δύσκολη η αποβολή του «κακού μαθητή»: δεν πρέπει όμως να θεωρείται αδιανόητη.¹⁵

13. Εγκιβωτισμοί: η εξουσία ως μαύρο κουτί

Στη δεκαετία του 1960 ετέθη το ερώτημα «ποιος κυβερνά;». Ήταν η ζόρικη αλλά και «αθώα» εποχή της απτής σύγκρουσης παλατιού και κοινοβουλευτισμού. Σήμερα το ερώτημα τίθεται με πολύ διαφορετικούς όρους. Αποτελεί παγκόσμιο φαινόμενο η διάβρωση των περιθωρίων της δημοκρατικής διαδικασίας, ως προς τη δημοσιονομική διαχείριση, λόγω της επέλασης των δύσπιστων και απαιτητικών αγορών-πιστωτών. Στην Ελλάδα, αυτό παίρνει ιδιαίτερα οξυμένη μορφή. Οι ρώσικες κούκλες της εξουσίας αρχίζουν από κάποια δημόσια υπηρεσία που καλείται να περικόψει, περνάει στο αρμόδιο Υπουργείο και από εκεί συνολικά στον προϋπολογισμό για να καταλήξει στους ελεγκτές-επιτηρητές, που με τη σειρά τους εκφράζουν τους πιστωτές (κράτη μέλη της ΟΝΕ ή ιδιώτες). Στην περίπλοκη αυτή αρχιτεκτονική υπάρχουν θύλακες συμπίκνωσης της εξουσίας, που μοιάζουν με μαύρα κουτιά: λ.χ. οι εκ των πραγμάτων μυστικοπαθείς τεχνοκρατικές διαπραγματεύσεις για το κούρεμα, οι εκτιμήσεις των οίκων αξιολόγησης, οι αποφάσεις της ΕΚΤ ή οι κατ' ιδίαν συνομιλίες Μέρκελ-Σαρκοζί. Η δημοκρατική διαδικασία περιορίζεται στη διαχείριση του επιμέρους, εντός έξωθεν επιβαλλομένων ορίων.

Υπάρχει όμως και ένα κρίσιμο «γκρίζο» κουτί: η δημόσια διοίκηση. Ακόμα και μια θεωρητικά βέλτιστη οικονομική πολιτική δεν μπορεί να υλοποιηθεί περνώντας από μια παθολογική κρατική μηχανή (λ.χ. φορολογία, ΕΣΠΑ). Αυτή η ποιοτική παράμετρος συχνά διαφεύγει της προσοχής των οικονομολογούντων.

14. Περί ηθικού κινδύνου

Εντός ευρωζώνης, η διάσταση απόψεων «Βορρά-Νότου» ως προς τα αίτια και τους τρόπους αντιμετώπισης της κρίσης επικεντρώνεται εν πολλοίς στο θέμα του «ηθικού κινδύνου» (moral hazard). Ο κυρίαρχος «ηθικολογικός» λόγος σε χώρες, όπως η Γερμανία ή η Ολλανδία, είναι ότι ο δημοσιονομικός εκτροχιασμός των άστων «Νότιων» πρέπει να τιμωρηθεί, ώστε να μην επαναληφθεί. Εν ολίγοις, τζιτζικες και μέρμηγκες.¹⁶ Αυτό αντανάκλαται στους κανόνες περί δημοσιονομικής πειθαρχίας που συμφωνήθηκαν στη διάσκεψη του Δεκεμβρίου 2011. Η προσέγγιση αυτή παραγνωρίζει ότι αρκετές χώρες του Νότου υπήρξαν, μέχρι το 2008, μάλλον συνετές, με χαμηλά και μειούμενα ελλείμματα και χρέη ως προς το ΑΕΠ: στην Ιρλανδία λ.χ. είναι οι στεγαστικές φούσκες, με πρωτεργάτη τις τράπεζες, που οδήγησαν στην κρίση χρέους, αναγκάζοντας το κρά-

τος να παρέμβει –εκβιασμός ανάλογος με αυτόν που έγινε νωρίτερα στις ΗΠΑ. Εν ολίγοις, η ιδιωτική ασωτία διασώζεται, η δημόσια τιμωρείται, με γενναία δόση ηθικολογίας. Αλλά προσοχή: η μόνη χώρα για την οποία η κριτική στη δημόσια διαχείριση με όρους «ηθικού κινδύνου» μοιάζει να είναι βάσιμη είναι, φευ, η Ελλάδα.¹⁷ Αυτό διαφαίνεται στο κατ' εξαίρεση «κούρεμα», αλλά και στη μόνιμη τάση αποστασιοποίησης του υπόλοιπου Νότου, ακόμα και αν εξ αντικειμένου ανήκουμε στο ίδιο διαπραγματευτικό μπλοκ.

Ακόμη και αν η ελληνική δημοσιονομική διαχείριση ήταν πιο συνετή την περίοδο 2000-2008, κατά πάσα πιθανότητα πάλι θα βρισκόμασταν σε κάποια μορφή μνημονιακής επιτήρησης-λιτότητας. Δεν θα ήμασταν όμως «ειδική περίπτωση»: το ελληνικό χρέος θα έμοιαζε λ.χ. με το πορτογαλικό, δηλ. πιο διαχειρίσιμο, καθιστώντας ευκολότερη μια διαπραγματευτική σύμπλευση.

15. Πού πάει η Ευρώπη; Περί «υπαρκτού ευρωπαϊσμού»

Οι μέχρι τώρα απαντές διασκέψεις-αποφάσεις των ευρωπαϊκών ηγετών μπορούν να ιδωθούν με δύο διακριτά πρίσματα:

A. Με όρους αποτελεσματικότητας, το «τείχος λέξεων» δεν κατάφερε να τιθασει τις αγορές, που συνεχίζουν να αμφισβητούν την ικανότητα-βούληση συνολικής αντιμετώπισης της κρίσης χρέους που εξαπλώνεται.

B. Με όρους κατανομής των βαρών, η κατεύθυνση που χαράσσεται συνδυάζει διακυβερνητισμό (οι ισχυρές χώρες αποφασίζουν) με νεοφιλελευθερίζουσα δημοσιονομική πειθαρχία, άρα ύφεση.

Ενώ το A σημαίνει ότι η ακολουθούμενη πολιτική θα αποδειχθεί μη βιώσιμη για τη σωτηρία του κοινού νομίσματος, το B τονίζει ότι είναι μη επιθυμητή. Εν αντιθέσει με πλείστες όσες περιπτώσεις στην πολιτική οικονομία όπου τίθεται το δίλημμα «αποτελεσματικότητα ή ισότητα», εδώ ίσως τα δύο πηγαίνουν μαζί: μόνο κάποια χαλάρωση της νομισματικής πολιτικής της ΕΚΤ, καθώς και των δημοσιονομικών κορσέδων, μπορεί να βγάλει την ΟΝΕ από την περιδίηση. Η καχυποψία των αγορών συναντάται παραδόξως με την αντίδραση της κοινωνίας.

Αν αυτό πράγματι ισχύει, σαφώς ενδείκνυται μια στάση αναμονής για καλύτερες μέρες που τρόπον τινά νομοτελειακά δεν μπορούν παρά να έρθουν. Στην περίπτωση όμως που αποδειχθεί βιώσιμη η απευκταία υφεσιακή πορεία πειθάρχησης, τίθεται το «δίλημμα του υπαρκτού ευρωπαϊσμού»: είναι καλύτερα «μέσα», ακόμα και σε αυτήν την Ευρώπη; Με ένα σκεπτικό αποφυγής του χείρονος, η απάντηση είναι, πάλι, ναι.¹⁸

Και μια υπενθύμιση: Στην ΕΕ υπάρχουν χώρες με πολύ χαμηλότερο βιοτικό επίπεδο απ' ό,τι η Ελλάδα, που όμως λαμβάνουν αναλογικά πολύ μικρότερη οικονομική ενίσχυση στο πλαίσιο της πολιτικής συνοχής. Η συζητούμενη

και αιτούμενη «αλληλεγγύη» εντός ΟΝΕ απέχει πολύ από την καταπολέμηση της ευρωπαϊκής χωρικής ανισότητας.¹⁹

16. Ευρύτερη θεώρηση: τα όρια του δημοκρατικού καπιταλισμού;

Η παρούσα διεθνής κρίση μπορεί να ιδωθεί ως εκδήλωση μιας μακράς πορείας έντασης και σύγκρουσης ανάμεσα στις επιταγές του καπιταλισμού και στα αιτήματα που γεννά η δημοκρατία: από τη μια, η λογική της κατανομής εισοδήματος βάσει της απόδοσης του κεφαλαίου, δηλαδή μέσω του μηχανισμού της αγοράς. Από την άλλη, η δημοκρατική διαδικασία, όπου η κοινωνία, μέσω ελεύθερων διαπραγματεύσεων (συνδικαλισμός) είτε μέσω της εκλογικής διαδικασίας (προϋπολογισμός), επιδιώκει πιο δίκαιη κατανομή του πλούτου. Σε διάφορες ιστορικές περιόδους επιτεύχθηκε κάποιος συμβιβασμός, με πλέον αξιομνημόνευτο το ευρωπαϊκό μεταπολεμικό consensus, που βασίστηκε σε αύξηση του ΑΕΠ σε συνθήκες πλήρους απασχόλησης και χαμηλού πληθωρισμού, μέχρι τη δεκαετία του 1970.

Η πιο πρόσφατη φάση, τόσο στις ΗΠΑ όσο και στην Ευρώπη, είχε ως χαρακτηριστικό τη διοχέτευση του οικονομικού αιτήματος των μαζών στην ιδιωτική δανειοδότηση (λ.χ. για αγορά κατοικιών). Η καταναλωτική ευφορία είχε όμως ημερομηνία λήξης. Η ιδιωτική και δημόσια υπερχρέωση που σταδιακά προέκυψε, σε διαφορετικούς βαθμούς και αναλογίες, σήμαινε μετάθεση του προβλήματος κατανομής σε κάποιο μέλλον, το οποίο και εμφανίστηκε τώρα ως μεγαλοπρεπές παρόν. Η συνακόλουθη μείωση των περιθωρίων τόσο των κρατικών όσο και των ιδιωτικών δαπανών πυροδοτεί μια σύνθετη κοινωνική σύγκρουση: σε συνθήκες έντονης και παρατεταμένης ύφεσης, δεν έχουμε πλέον ένα παίγνιο θετικού αθροίσματος, όπως στη χρυσή δεκαετία του 1960. Το παίγνιο γίνεται τώρα μηδενικού ή και αρνητικού αθροίσματος: πώς μοιράζεται μια συρρικνούμενη πίτα χωρίς να διακυβεύεται είτε η καπιταλιστική δυναμική είτε οι δημοκρατικές ελευθερίες;²⁰ Μπροστά σε αυτές τις εξελίξεις, η θεωρία και τα εργαλεία των οικονομικών αποδεικνύονται ανεπαρκή και αναζητώνται νέα υποδείγματα.

17. Από την πράσινη ανάπτυξη στην ακούσια οικολογία;

Μακροσκοπικά, ζούμε σε εποχή που κατέρρευσαν τρεις ουτοπίες: της φυλετικής καθαρότητας, της κοινοκτημοσύνης, τώρα δε της κοινωνίας της αφθονίας, όπου θα έσβηναν οι συγκρούσεις και οι εντάσεις.²¹

Τα παραπάνω παραπέμπουν, άμεσα ή έμμεσα, στην οικολογική θέαση και κριτική στο σύγχρονο (υπερ)καταναλωτικό καπιταλισμό και στα περιβαλλοντικά όριά του. Πράγματι, ένα αναπτυξιακό πρότυπο μηδενικής μεγέθυνσης, με ισορροπημένη κατανομή πλούτου-εισοδήματος και ελάχιστη περιβαλλοντική επιβάρυνση θα ήταν, μεταξύ

άλλων, μια πορεία χωρίς φούσκες.²² Τίθενται εδώ ορισμένα ζητήματα:

Η μετάβαση σε ένα τόσο διαφορετικό πρότυπο απαιτεί ριζοσπαστική αλλαγή στους τρόπους επιβάρυνσης-ενθάρρυνσης ποικίλων δραστηριοτήτων, που να μην αποσυντονίζει συνολικά την οικονομία.

Αυτό συνδέεται με το ζήτημα της ιεράρχησης, ιδίως στις παρούσες συνθήκες. Η οικονομική δυσπραγία χρωματίζει-ανακατατάσσει τις προτεραιότητες, στην κατεύθυνση της πάσης θυσία οικονομικής ανάκαμψης, ακόμα και με βάση το παλιό πρότυπο. Τρόπον τινά, η «περιβαλλοντική καμπύλη Κούζνετς» που διδάσκει ότι όσο πιο πλούσια μια περιοχή τόσο και μεγαλύτερη η περιβαλλοντική μέριμνα-βελτίωση, τείνει να αντιστραφεί. Καθώς οι προηγμένες κοινωνίες βυθίζονται στην ύφεση, τα αντανάκλαστικά τους ίσως γίνονται λιγότερο «οικολογικά»: η περιβαλλοντική δαπάνη εκλαμβάνεται ως πρόσθετη πολυτέλεια που δεν συνάδει με πολιτικές λιτότητας. Υπάρχουν όμως περιθώρια επιτυχούς συνταύτισης της λιτότητας με κοινωνικές και οικολογικές στοχεύσεις.²³

Στην Ελλάδα περάσαμε από τις πράσινες διακηρύξεις του 2009 σε ένα είδος «ακούσιας» μικρο-οικολογίας. Το πιστοποιεί λ.χ. η μείωση της χρήσης Ι.Χ. λόγω ακριβότερης βενζίνης και εισοδηματικής συμπίεσης. Η αυξημένη ανακύκλωση, ιδίως μέσω μεταναστευτικών κυκλωμάτων, έχει και αυτή μια τέτοια χροιά, ακόμα και αν αντικαθιστούν επίσημα δίκτυα. Εν ολίγοις, η «έμπρακτη» οικολογία σε επίπεδο νοικοκυριού ενδέχεται να κερδίζει έδαφος, ακόμα και αν δεν κατονομάζεται ως τέτοια. Από την άλλη, η ανάπτυξη συναλλαγών στη βάση του αντιπραγματισμού συμβάλλει, σε τοπική κλίμακα, στο πνεύμα συλλογικότητας-αλληλεγγύης, αλλά γενικευόμενη μπορεί να στερήσει το κράτος από πολύτιμα έσοδα. Τέλος, στο άλλο άκρο της οικολογίας, το δαπανηρό, διαγράφεται η προοπτική μεγάλων επενδύσεων σε τομείς, όπως η ηλιακή ενέργεια για εξαγωγή ηλεκτρικού ρεύματος, αξιοποιώντας ένα συγκριτικό πλεονέκτημα: πρόκειται για γιγαντισμό που δύναται όμως να συμβάλλει οικονομικά, ιδίως αν υπάρξει διάχυση της τεχνολογίας σε μικρότερες κλίμακες.

18. Ιστορία διδάσκουσα και διδασκόμενη

Ένα είναι βέβαιο: η παρούσα κρίση θα αποτελέσει στο μέλλον τροφή για ακαδημαϊκούς διαφόρων ειδικοτήτων και δεξαμενή άντλησης επιχειρημάτων για πολιτικούς ποικίλων αποχρώσεων.

Το μοτίβο «να μην επαναληφθούν λάθη του παρελθόντος» διαπερνά την τωρινή διεθνή συζήτηση. Με εξαίρεση την προοπτική ενός Χίτλερ, η κρίση μοιάζει τρομακτικά με τη μεσοπολεμική.²⁴ Τα διδάγματα του μεσοπολέμου δεν είναι όμως μονοσήμαντα: λ.χ. οι ΗΠΑ από το 2008 προέβησαν σε μαζική ένεση ρευστότητας από την Κεντρική Τράπεζα. Αντίθετα στην Ευρώπη, λόγω φιλοσοφίας και κα-

ταστατικών περιορισμών της, η ΕΚΤ είναι πολύ διστακτικότερη. Σε αυτό συμβάλλει η Γερμανία, που αντλεί από την τραυματική μεσοπολεμική πληθωριστική εμπειρία της, επιλέγοντας μια διαφορετική «ανάγνωση». Η γερμανική εκδοχή, με έμφαση στη δημοσιονομική πειθάρχηση, συνδυάζεται βέβαια θαυμάσια και με τα παρόντα συμφέροντά της μέσα στην ΟΝΕ, όπου προσπαθεί να ελαχιστοποιήσει το ύψος του «λογαριασμού» που καλείται να πληρώσει ως κατ' εξοχήν πλεονασματική χώρα. (Είτε μέσω μεταβιβάσεων είτε μέσω κάποιου ευρωμολόγου).

Μια ουσιώδης ειδοποιός διαφορά με το μεσοπόλεμο είναι πάντως η παγκοσμιοποίηση: ενώ τότε ο ευρωατλαντικός άξονας αντιπροσώπευε μεγάλο μέρος της διεθνούς οικονομίας, τώρα οι ανερχόμενες χώρες μοιάζουν να συνεχίζουν την ανοδική τους πορεία βελτιώνοντας τις προοπτικές διεθνούς ανάκαμψης.²⁵ Η ιστορία επαναλαμβάνεται μόνον ως προς ορισμένα μοτίβα της, τα δε διδάγματά της είναι μάλλον αποσπασματικά και επιλεκτικά.

19. Περί εγκλωβισμών: τέλος εποχής;

Εγκλωβισμός. Η λέξη αυτή περιγράφει εύστοχα την περιρρέουσα ατμόσφαιρα στην Ελλάδα των αρχών του 2012. Αποτυπώνει μια αίσθηση αδιεξόδου, τη σκοτεινιά ενός τούνελ, όπου δεν βλέπεις φως στην άκρη. Η διάχυτη αυτή ψυχολογία έχει, στη σφαίρα της οικονομίας, μια πτυχή αυτοεκπληρούμενης προφητείας: αποχή από επενδύσεις, και εκροές καταθέσεων στο εξωτερικό, που επιδεινώνουν περαιτέρω την κατάσταση. Αλλά υπάρχει και ένα κλίμα πολιτικού εγκλωβισμού: κόμματα που πασχίζουν να επιβιώσουν παρά τις πασιδηλές ευθύνες τους για τη δεινή κατάσταση. Ακόμη, γενικότερα, έχουμε παγίδευση σε τρόπους θέασης-αντιμετώπισης της κρίσης: τόσο οι ακολουθούμενες πολιτικές όσο και ο καταγγελτικός αντίλογος με τις εναλλακτικές «επαναστατικές» προτάσεις του, αποτελούν απεχθείς «μονόδρομους» που στερούνται πάσης φαντασίας.

Τέλος εποχής. Οι τοκετοί είναι δύσκολοι, επώδυνοι, χρονοβόροι. Ιδίως όταν επωάζεται κάτι νέο, εντελώς άγνωστο. Οι συλλογικές πρωτοβουλίες και δράσεις σε σειρά από τομείς (πολιτισμός, περιβάλλον κ.ά.) που αναπτύσσονται τελευταία ως άμυνα-απάντηση προαναγγέλλουν ίσως νέες μορφές κοινωνικής οργάνωσης. Προέρχονται από νεαρές ηλικίες και έχουν χαρακτήρα ακομμάτιστο και κομματιασμένο. Τίνι τρόπω αυτό το αποσπασματικό και σπασμωδικό μπορεί να ριζώσει, να γίνει οργανικό μέρος του κοινωνικού ιστού; Να αλλάξει ίσως και εν μέρει να αλώσει την αποστεωμένη κρατική οργάνωση; Η ίδια η Βουλή τείνει να περιοριστεί, φιλοξενώντας αγορεύσεις που θυμίζουν το μιμητισμό της θλιβερής Βουλής των Εφήβων. Καταγγέλλεται ως οίκος ανοχής από όσους θέλουν να καεί. Περισσότερο μοιάζει, στιγμές-στιγμές, με μουσείο. Πώς οι νέες δραστηριοποιούμενες εξωθεσμικές συλλογικότητες θα εμπλουτίσουν τον κοινοβουλευτισμό, δίνοντάς του πο-

λύτιμη ένεση φρεσκάδας, τη στιγμή που τα οικονομικά περιθώρια στενεύουν ασφυκτικά; Κατά πόσο το καινούργιο θα είναι χρυσαλίδα που μεταμορφώνεται σε πεταλούδα; Ή μήπως, αντίθετα, επωάζεται κάπου το αυγό του φιδιού; Τομές ασφαλώς χρειάζονται. Αλλά η βία είναι αδιέξοδη και επίφοβη –ακόμα και ως υποτιθέμενη μαμή της ιστορίας.

Η ελληνική πολιτική ζωή ωθείται προς ένα μείγμα παραλυσίας και οξείας πόλωσης. Μνημόνιο ή καταστροφή, ευρώ ή δραχμή, με «εμάς» ή με «αυτούς», υπερηφάνεια ή ραγιαδισμός και άλλα συναφή. Αν και βρισκόμαστε, αναμφίβολα, σε οριακό σημείο, όπου όλες οι επιλογές ενέχουν κόστος, προέχει η νηφάλια αναζήτηση των καλύτερων επιμέρους λύσεων. Σύζευξη τεκνοκρατικού ρεαλισμού και ριζοσπαστικής φαντασίας. Θα μας στοικίσει, αν στοικίζομαστε πίσω από το σκεπτικό «όποιος δεν είναι με μας είναι εναντίον μας». Ένα τέτοιο τέλος των αποχρώσεων συμβάλλει στην ένδεια προτάσεων και οδηγεί σε ατραπούς αυταρχισμού.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. A. Kaletsky, «Goodbye, Homo Economicus», *Times* (8.9.2009).
2. X. Ιορδάνογλου, «Μνημόνιο: Post mortem», *Athens Review of Books* (Δεκ. 2011).
3. Π. Ιωακειμίδης, «Συνιστά επιλογή η έξοδος της Ελλάδας από την Ευρωζώνη;», *Athens Review of Books* (Ιαν. 2012).
4. Π. Πιζάνιας, «Η κρίση ως διαδικασία ιδεολογικής ηγεμονίας», *Books' Journal* (Ιαν. 2012).
5. Μ. Ματσαγγάνης, *Η κοινωνική πολιτική σε δύσκολους καιρούς*, Κριτική, Αθήνα 2011.
6. Γ. Σταθάκης, «Η δημοσιονομική κρίση της ελληνικής οικονομίας», *Σύγχρονα Θέματα* 108 (2010).
7. Α. Λιάκος, «Μερικές ιδέες για να σκεφτόμαστε διαφορετικά την κρίση», *Books' Journal* (Απρ. 2011).
8. H. Flassbeck / F. Spiecker, «The Euro – A Story of Misunderstanding», *Intereconomics* 3 (2011).
9. D. Cohen, *Η ευημερία του κακού*, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2010.
10. Π. Τσίμας, *Ημερολόγιο της κρίσης*, Μεταίχιμο, Αθήνα 2011.
11. J. Mahoney, «Path Dependence in Historical Sociology», *Theory and Society* 29/4 (Αύγ. 2000).
12. IOBE: Τριμηνιαία έκθεση της ελληνικής οικονομίας, Αθήνα (Μάρτ. 2011).
13. D. North, *Δομή και μεταβολές στην οικονομική ιστορία*, Κριτική, Αθήνα 2003.
14. Α. Δοξιάδης, «Νοικοκυραίοι, ραντιέρηδες, καιροσκόποι. Θεσμοί και νοοτροπίες στην ελληνική οικονομία», *Athens Review of Books* (Ιούν. 2010).
15. Γ. Βαρουφάκης, «Από Γενάρη σε Γενάρη», *Protagon* (10.1.2012).
16. Γ. Βαρουφάκης, «Τζιτζικες και μέρμηγκες», *Protagon* (16.12.2011).
17. P. de Grauwe, «The Eurozone as a Morality Play», *Intereconomics* 5 (2011).
18. Λ. Τσούκαλης, «Η Ευρώπη σε επικίνδυνο σταυροδρόμι», *Athens Review of Books* (Ιαν. 2012).
19. M. Dauderstädt / C. Keltek, «Immeasurable Inequality in the European Union», *Intereconomics* 1 (2011).
20. W. Streeck, «The Crisis of Democratic Capitalism», *New Left Review* 71 (Σεπτ.-Οκτ. 2011).
21. Α. Λιάκος, *Αποκάλυψη, ουτοπία και ιστορία. Οι μεταμορφώσεις της ιστορικής συνείδησης*, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2011.
22. S. Latouche, *Petit traité de la décroissance sereine*, Fayard, Παρίσι 2007.
23. E. Berlinguer, *Austerità, occasione per trasformare l'Italia*, Editori Riuniti, Ρώμη 1977.
24. «Lessons of the 1930's», *Economist* (10.12.2011).
25. V. Rossi / C. Reinhart / V. Reinhart / K. Abberger / D. Baker / J. Yifu Lin, «Is the Global Economy on the Brink of Recession?», *Intereconomics* 4 (2011).

ΑΝΑΓΝΩΣΕΙΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΡΙΣΗΣ

ΓΙΑΝΝΗΣ ΜΠΑΛΑΜΠΑΝΙΔΗΣ

Η πρόσφατη ελληνική κρίση εκτυλίσσεται σε πολλαπλά επίπεδα και συμπυκνώνει παθογένειες μακράς ή μέσης διάρκειας στη μεταπολιτευτική ιστορία της χώρας. Ταυτόχρονα, η κρίση απαιτεί λύση, διέξοδο, καθοδήγηση της κοινωνίας προς ένα άλλο πρότυπο, πολιτικές δυνάμεις που θα την υλοποιήσουν και κοινωνικές διαθεσιμότητες που θα την υποδεχθούν. Όλα στοιχεία που διακυβεύονται ή διαμορφώνονται μέσα σε μια πολυρισματική σύγκρουση, που αφορά σχεδόν τα πάντα: τα νοητικά εργαλεία με τα οποία προσεγγίζουμε τον κόσμο γύρω μας, τις έννοιες, τις επιδιώξεις, τις προσδοκίες, τις αξίες.

Στο ρευστό περιβάλλον της κρίσης χαράσσονται μέτωπα, στήνονται πεδία μαχών, προσδιορίζονται νέα διλήμματα ή ανακαινίζονται παλαιότερα· επεκτείνεται το πεδίο της πάλης στη δημόσια σφαίρα, της σύγκρουσης, του ζωοποιού πυρήνα του πολιτικού. Το παρόν κείμενο επιχειρεί μια χαρτογράφηση –αναπόφευκτα ελλειπτική– της επικράτειας της δημόσιας σύγκρουσης γύρω από τους κόμβους που αναδεικνύει η σημερινή συγκυρία της κρίσης, σε ένα επίπεδο της ιστορίας των ιδεών με τη δική του, σχετική αυτονομία από άμεσες πολιτικές χρήσεις.

Ας σημειωθεί όμως προκαταρκτικά το εξής: είναι διάχυτη η άποψη ότι το βασικό δίλημμα που χαράζει τις πολιτικές και κομματικές διαιρετικές γραμμές των επόμενων χρόνων είναι «μνημόνιο ή όχι μνημόνιο». Ωστόσο, το δίλημμα μοιάζει να είναι μια απλουστευτική και εργαλειακή συμπύκνωση της πολύ πλουσιότερης, στην πραγματικότητα, συζήτησης, η οποία όχι μόνο το υπερβαίνει, αλλά βάζει στο τραπέζι πολύ περισσότερα, βαθύτερα και πιο πολύπλοκα ερωτήματα, στήνοντας τον καμβά ενός πολυπαραγοντικού αναστοχασμού της ελληνικής κοινωνίας από τη Μεταπολίτευση και δώθε.

Κείμενο
Προβληματισμός
Πολιτική
Κριτική

Ο Γιάννης Μπαλαμπανίδης σπουδάζει στο Πάντειο Πανεπιστήμιο.

1/ Η οικονομική παράμετρος Η σχετική αυτονομία της ελληνικής κρίσης

Αν η ελληνική κρίση ξέσπασε αιφνιδίας στις αρχές του 2010, η παγκόσμια χρηματοπιστωτική κρίση είχε ήδη ιστορία δύο ετών. Αναπόφευκτα λοιπόν το πρώτο ερώτημα που τίθεται είναι εάν η ελληνική κρίση είναι παρακολούθημα της παγκόσμιας ή διαθέτει χαρακτηριστικά που καθιστούν την ανάλυσή της αυτοτελή.

Πολλές είναι οι αναγνώσεις που εντάσσουν την ελληνική κρίση στο πλαίσιο της παγκόσμιας. Κατά μία άποψη, οι «ορθολογικές» επιλογές ατόμων ή οργανισμών σε παγκόσμιο επίπεδο (όπως η δημιουργία των «καινοτόμων» χρηματοπιστωτικών εργαλείων που προκάλεσαν τη φούσκα των στεγαστικών δανείων) αποδείχθηκαν καταστροφικές από συλλογική σκοπιά, ακριβώς επειδή απουσίαζε ένα αντίστοιχα καινοτομικό πλέγμα εποπτικών ρυθμίσεων σε παγκόσμιο επίπεδο.¹ Αλλά και σε ευρωπαϊκό επίπεδο, απουσίαζε ένας μηχανισμός διαχείρισης κρίσεων στην ευρωζώνη.² Άλλες οπτικές εστιάζουν κατά προτεραιότητα στο οικονομικό πεδίο, στην παγκόσμια τάση της υπερχρέωσης. Εδώ, η κρίση έχει τη βασική της αιτία στο ότι παγκοσμίως τα τελευταία χρόνια η παραγωγή υποτάχθηκε στο δανεισμό, η πραγματική οικονομία στην πλάσματική. Στο πλαίσιο αυτό, η ελληνική κρίση θεωρείται απολύτως υπάγωγη της παγκόσμιας.³ Ταυτόχρονα, η δεσπόζουσα εμβέλεια της παγκόσμιας κρίσης επηρεάζει καταλυτικά το χαρακτήρα της ελληνικής αλλά και κάθε εθνικής κρίσης. Η οικουμενική οργάνωση του παραγωγικού προτύπου (του «υπερεπικρατικού, νομαδικού» κεφαλαίου⁴) θεωρείται ότι έχει πλέον υπερκεράσει όλες τις προστατευτικές δυνατότητες των εθνικών κοινωνιών. Στο πλαίσιο αυτό, δεν είναι λίγες οι ερμηνείες που υποδεικνύουν μια «επιστροφή του κράτους», του οποίου ο αυτο-αφοπλισμός (ο περιορισμός σε απλή υποδομή του νομίματος), στο πλαίσιο του νεοφιλελεύθερου τρόπου, υπονόμωσε τη δυνατότητα αποτελεσματικής ρύθμισης των αγορών⁵ – με άλλη ορολογία, μια επιστροφή της πολι-

τικής, η αυτονομία της οποίας υποθηκεύθηκε στην κυριαρχία του οικονομικού πεδίου, των φυσικοποιημένων αγορών.⁶

Αντίθετα, μια άλλη σειρά ερμηνειών εστιάζει στα ενδογενή χαρακτηριστικά της ελληνικής κρίσης, και συγκεκριμένα, στα μακροϊστορικά παθογενή στοιχεία της μεταπολιτευτικής διευθέτησης.⁷ Ο χαρακτήρας της ελληνικής κρίσης εγγράφεται σε τρία επίπεδα: κρίση δημοσιονομική, αναπτυξιακή (όπου συχνά προστίθεται η απώλεια ανταγωνιστικότητας και οι παθολογίες του δημόσιου τομέα⁸) και διεθνούς αξιολογίας.⁹ Αυτή η γραμμή ανάλυσης μοιάζει εύλογα να κυριαρχεί, και θα μας απασχολήσει αναλυτικότερα σε ό,τι ακολουθεί.

Την ίδια στιγμή, αναπτύσσεται ένα αίτημα να συναντηθούν οι παράλληλοι δρόμοι των διαφορετικών επιπέδων ερμηνείας: η αναγνώριση των δομικών αδυναμιών του ελληνικού σχηματισμού είναι αναγκαία αλλά στο πλαίσιο που ορίζει η διεθνής οικονομική κρίση και παράλληλα η κρίση της ευρωπαϊκής νομισματικής ενοποίησης. Σύνδεση εφικτή σε «ιστορική προοπτική», και όχι αυστηρά συγχρονικά, που θα αφορά αφενός την παθογένεια του ελληνικού κράτους και αφετέρου τον ευρωπαϊκό προσανατολισμό της χώρας,¹⁰ καθόσον η εγχώρια δημοσιονομική κρίση συνάπτεται και με την ευδιάκριτη κρίση της ευρωπαϊκής ενοποίησης.¹¹

Τα ενδογενή χαρακτηριστικά της κρίσης: Το χρέος

Η ελληνική κρίση είναι πριν απ' όλα μια κρίση χρέους. Εύλογα ένα σημαντικό μέρος της κουβέντας αφιερώνεται στο πώς παρήχθη ιστορικά ο εκρηκτικός συνδυασμός χρέους και ελλειμμάτων της χώρας. Μοιάζει να υπάρχει συμφωνία στη θέση ότι το χρέος είναι δημιουργήμα της δεκαετίας του 1980, από την επέκταση του κράτους στην οικονομία: άλλοτε για καλό σκοπό (επέκταση κοινωνικών δαπανών), άλλοτε για τη διαχείριση της αποβιομηχάνισης (προβληματικές επιχειρήσεις), άλλοτε για λόγους πολιτικής σκοπιμότητας (πελαταιακό σύστημα). Το βασικό χαρακτηριστικό

όμως είναι η μόνιμη υστέρηση των δημόσιων εσόδων από τις δαπάνες.¹²

Η κυρίαρχη απάντηση εστιάζει στο ζήτημα των φορολογικών εσόδων: στη θεσμοποιημένη φοροαποφυγή («των πιο ευκατάστατων αστικών και μεσοαστικών στρωμάτων επί τρεις δεκαετίες» (ιδίως μεγάλες επιχειρήσεις, ελεύθεροι επαγγελματίες) και στην υπερδιόγκωση των φόρων κατανάλωσης (έμμεσοι) σε βάρος της άμεσης φορολογίας, τάση αντίστροφη από την ευρωπαϊκή.¹³ Συστατικά στοιχεία ενός «ιστορικού συμβιβασμού» των δεσποζουσών μερίδων του μεγάλου κεφαλαίου με το μικρό: το μικρό κεφάλαιο διασφάλισε τη θεσμική παραβατικότητά του (φοροαποφυγή, άτυπη εργασία κλπ.) με το «τίμημα μιας μηδαμινής κοινωνικής πρόνοιας», και το μεγάλο κεφάλαιο τη συμπίσηση της εργασίας.¹⁴

Το κεντρικό πρόβλημα του χρέους και των συναφών ελλειμμάτων πυροδοτεί και μια συζήτηση για το πολιτικό και αναπτυξιακό πρόσημο της δημοσιονομικής πειθαρχίας. Για μια σειρά αναλυτών, που προτάσσουν τις περιοριστικές πολιτικές, η απουσία μακροπρόθεσμης δημοσιονομικής πειθαρχίας βρίσκεται ανάμεσα στα βασικά αίτια της ελληνικής κρίσης. Μία αντίθετη άποψη υποστηρίζει ότι το πρόβλημα του χρέους διογκώνεται τεχνητά και επενδύεται ιδεολογικά ως δημοσιονομική κατάσταση έκτακτης ανάγκης, ως «μοχλός πολιτικής» για την προώθηση (νεοφιλελεύθερων) πολιτικών μεταρρυθμίσεων.¹⁵ Ανάμεσα στους δύο πόλους τοποθετούνται προσεγγίσεις που, χωρίς να προκρίνουν απαραίτητα την περιστολή των δημοσίων δαπανών ή τη μείωση της φορολογίας, διαπιστώνουν ότι η απουσία δημοσιονομικής συγκράτησης θεμελιώθηκε στην (πολιτική) ιδέα ότι αυτή έχει νεοφιλελεύθερο πρόσημο –και συχνά συνοδεύθηκε από την αντίστροφη οπτική, που απέδιδε προοδευτικό πρόσημο στην υποστήριξη μιας «πανσπερμίας συντεχνιακών αιτημάτων», με αποτέλεσμα την επίταση της δημόσιας σπατάλης,¹⁶ έτσι ώστε εκχωρήθηκε σε δεξιόστροφες αφηγήσεις μια έννοια-προϋπόθεση της ουσιαστικής ανάπτυξης.¹⁷

Κρίση χρέους ή κρίση δανεισμού;

Για μια σειρά προσεγγίσεων, η ελληνική κρίση είναι σχεδόν αποκλειστικά κρίση δανεισμού, που συνδέεται με τη χρόνια εξάρτηση της χώρας από το καπιταλιστικό κέντρο. Τα διαχρονικώς επαχθή δάνεια έβαλαν τη χώρα σε έναν φαύλο κύκλο δανεισμού, όχι για αναπτυξιακούς

σκοπούς αλλά για την εξυπηρέτηση των παλαιότερων δανείων. Το βρόγχο των δανείων διατηρούσε η εξάρτηση από τις (δανειοδότες) μεγάλες δυνάμεις αλλά και η κυρίαρχη πολιτική, που τα αξιοποίησε για λόγους πολιτικής στρατηγικής (για να «εκμαυλιστεί η κοινωνία», π.χ., ώστε να συγκατατεθεί στην ευρωπαϊκή ολοκλήρωση).¹⁸ Σε μια παραλλαγή, η εξάρτηση της Ελλάδας από το ευρωπαϊκό καπιταλιστικό κέντρο θεωρείται ότι εντάθηκε με την είσοδο στην ευρωζώνη: η κυριαρχία του γερμανικού κεφαλαίου οδήγησε σε ελλείμματα και σταθερή απώλεια ανταγωνιστικότητας για τις χώρες της ευρωπαϊκής περιφέρειας, άρα και σε νέες ανάγκες δανεισμού.¹⁹ Όχι τυχαία, οι αναλύσεις αυτές εκβάλλουν στο αίτημα της παύσης πληρωμών ή της αποδέσμευσης της Ελλάδας από τις διεθνείς συμμαχίες της.

Οι δομικές ιδιομορφίες του ελληνικού καπιταλισμού

Μέριμνα πολλών είναι, παραπέρα, η αναζήτηση των δομικών ιδιομορφιών της ελληνικής περίπτωσης. Μία από τις πλέον ενδιαφέρουσες προσεγγίσεις επιχειρεί, μέσα από μια νεο-θεσμική οπτική, να τοποθετήσει το ελληνικό παράδειγμα στο ευρύτερο πλαίσιο των παραλλαγών του καπιταλισμού και να το συσχετίσει με τις ιστορικές καταβολές και τους θεσμούς της χώρας.

Βασικό στοιχείο της ιδιομορφίας της Ελλάδας θεωρείται το πλήθος των μικρού μεγέθους επιχειρήσεων και η μικροϊδιοκτησία. Η απουσία πρωταρχικής συσσώρευσης (αντίθετα με τις οικονομίες της Δύσης), αλλά και η σύγχρονη θεσμική διευθέτηση που αποθαρρύνει τις άμεσες ξένες επενδύσεις, ευνοούν τη μικρή επιχειρηματικότητα_ το πλαίσιο δηλαδή μέσα στο οποίο διατηρεί κεντρικό ρόλο η οικογένεια, συνδεδεμένη με την «οικονομία μικρών μονάδων» και την αναζήτηση πολλαπλών πηγών εισοδήματος («πολυέργεια», κατ' αναλογία με την «πολυσθένεια», η οποία ιστορικά απέτρεψε την έκρηξη του κοινωνικού ζητήματος).²⁰

Συναφές στοιχείο είναι η έκταση της «πολιτικής προσόδου», δηλαδή η κάρπωση εισοδημάτων από το κράτος που δεν αντιστοιχούν σε παραγωγική δραστηριότητα. Ίδιον ενός πελατειακού κράτους, που κατ' αυτόν τον τρόπο «ενσωματώνει» κοινωνικές ομάδες και αποσπά τη συναίνεσή τους, ωστόσο παράγει ανισότητες, αφού δεν έχουν όλες οι ομάδες την ίδια διαπραγματευτική δύναμη, παρά-

γει δε και δημοσιονομικά ελλείμματα, τα οποία εκρήγνυνται με τη συχνότητα των εκλογικών κύκλων, τεκμηριώνοντας την υπόθεση μιας «μακροοικονομικής δωροδοκίας» της κοινωνίας.²¹

Τρίτο στοιχείο είναι η έλλειψη συνεργατικότητας. Αυτή οφείλεται όχι μόνο στην απουσία κανόνων, κινήτρων και κυρώσεων, αλλά και σε μια ελλιπή εξατομίκευση που ευνοεί τον ατομισμό (ως πολιτισμικό υπόστρωμα της ελληνικής κοινωνίας, όπως θα δούμε παρακάτω).²²

Κρίση παραγωγικού μοντέλου

Η προηγούμενη ανάγνωση ικνογραφεί το γενικό τοπίο στο οποίο μπορούν να ενταχθούν άλλες παράμετροι, όπως η αναντιστοιχία μεταξύ των δυνατοτήτων του παραγωγικού μοντέλου και των καταναλωτικών προσδοκιών της κοινωνίας. Η σχετική συζήτηση εκκινεί από αυτό που κατονομάζεται προσφύως ως μοντέλο «φτηνής ανάπτυξης», το οποίο βασίζεται σε μια υποτίμηση της εργασίας (χαμηλοί μισθοί, παραβίαση του εργατικού δικαίου) αλλά και της γνώσης (χαμηλή εξειδίκευση, περιορισμένη αξιοποίηση της τεχνολογίας και της καινοτομίας), στη θεσμικά ανεκτή παραβατικότητα (περιφρόνηση των φορολογικών και ασφαλιστικών υποχρεώσεων) αλλά και στην κατασπατάληση των φυσικών πόρων²³ και στη χαμηλή ποιότητα των υπηρεσιών, δημόσιων και μη. Διαμορφώνοντας εν τέλει ένα μοντέλο που ιστορικά, στις γενικές του γραμμές, εισήγαγε μεν πρότυπα θεσμικής και οικονομικο-κοινωνικής «κανονικότητας» σε σχέση με το δυτικοευρωπαϊκό πρότυπο, ωστόσο επιφανειακά και όχι με βαθύτερες αναπροσαρμογές, καταλήγοντας παγιδευμένο ανάμεσα στις φτωχότερες οικονομίες χαμηλού εργατικού κόστους και τις πλουσιότερες οικονομίες υψηλής τεχνολογικής στάθμης.²⁴

Η αντίστιξη του ελλειμματικού παραγωγικού μοντέλου (διαπίστωση στην οποία δεν συμφωνούν όλοι, με το αντεπιχείρημα ότι ιδίως την τελευταία δεκαετία η ελληνική οικονομία επέδειξε υψηλούς ρυθμούς οικονομικής ανόδου, αύξηση 40% στο ΑΕΠ κλπ.²⁵) με τα καταναλωτικά ήθη παράγει δυσαρμονία: κατανάλωση εφάμιλλη αν όχι ακριβότερη από τις άλλες ευρωπαϊκές χώρες, που όμως αφορά κυρίως εισαγόμενα προϊόντα και χρηματοδοτείται από ιδιωτικό και δημόσιο δανεισμό.²⁶ Την ίδια στιγμή, το σύστημα μπορεί να παράγει ευμάρεια υπό δύο προϋποθέσεις που η σημερινή κρίση ακυρώνει: τη χρηματοδότηση από

σταθερούς υψηλούς ρυθμούς ανάπτυξης και το ευνοϊκό διεθνές περιβάλλον (καθόσον η οικονομία των υπηρεσιών –τουρισμός, ναυτιλία– εξαρτάται σημαντικά από τις συνεχείς εξωγενείς συναλλαγματικές και άλλες χρηματικές ροές).²⁷

Στο πλαίσιο αυτό, αναδεικνύεται ακόμη πιο έντονα η παγιωμένη στην Ελλάδα αντίθεση μεταξύ ιδιωτικής (εξαιρετικά εύθραυστης) ευμάρειας και δημόσιας φτώχειας. Οι πολίτες, παγιδευμένοι στον δανεισμό για τη διατήρηση του όποιου βιοτικού επιπέδου, ταυτόχρονα έχουν να αντιμετωπίσουν κατ'ιδίαν τα βάρη για μια σειρά αγαθά που κανονικά θα αποτελούσαν θεμελιώδη στοιχεία της «δημόσιας παροχής» (υγεία και εκπαίδευση είναι τα κύρια παραδείγματα).²⁸

Η καταρρέουσα υπόσχεση της κατ'ιδίαν ευμάρειας, της «καλύτερης ζωής», και οι φραγμένες προσβάσεις σε αυτήν, την ώρα που η κρίση εντείνει την επισφάλεια,²⁹ γεννούν τον κίνδυνο ενδόρηξης του κοινωνικού ιστού, καθώς μεγάλα τμήματα του πληθυσμού παύουν να αναγνωρίζονται σε αυτή την πραγματική ή φαντασική κοινότητα προσδοκιών. Η κρίση σε μια κοινωνία «μεταβιομηχανική, διαφοροποιημένη, προϊούσας κατανάλωσης και ευημερίας» βιώνεται τραυματικά, κατεξοχήν για τα μεσαία στρώματα, μπροστά στα οποία ανοίγεται ένα χάσμα μεταξύ προσδοκιών και δυνατοτήτων.³⁰ Αυτή η «δοκιμασία κοινωνικής ταυτότητας» μπορεί να εκβάλει σε ακραίες, εξοικειωμένες αντιδράσεις, αλλά ισόβαθμα και σε συλλογικό αναστοχασμό και αναθεωρήσεις.

Κρίση και κατακερματισμός του κοινωνικού

Η γενικευμένη κοινωνική επισφάλεια συνάπτεται με τον κατακερματισμό του κοινωνικού ιστού μέσα από πολλαπλές όψεις ανισότητας. Η κρίση είχε ως συνέπεια να έρθουν στο φως ορισμένες «αόρατες» πλευρές της, όπως οι εγγενείς, εσωτερικές ανισότητες του ασφαλιστικού συστήματος. Όχι μόνο επειδή οι εισοδηματικές ανισότητες μεταξύ των συνταξιούχων είναι οι εντονότερες, αλλά κυρίως διότι στηρίζονται σε έναν συγκεκριμένο θεσμικό διακανονισμό: οι διαχωριστικές γραμμές μεταξύ «ευγενών» και «λαϊκών» ταμείων, μεταξύ μισθωτών του δημόσιου και του ιδιωτικού τομέα, ανδρών και γυναικών, νέων και παλαιότερων εργαζομένων, ελλήνων και αλλοδαπών, σχηματίζουν το περίγραμμα ενός κράτους ανισοτήτων παροχών, όπου τα δικαιώματα ανι-

σοκατανέμονται ανάλογα με το διαπραγματευτικό βάρος κάθε ομάδας.³¹

Η κατακερματισμένη δομή του ασφαλιστικού συστήματος συστοιχίζεται άλλωστε με την αντίστοιχη πολυδιάσπαση της φορολογικής πολιτικής,³² που θεωρείται ότι αναπαράγει τις οξείες ανισότητες της ελληνικής κοινωνίας. Αλλά και με τον αντίστοιχο κατακερματισμό της αγοράς εργασίας: με την απορρύθμιση της αγοράς εργασίας τις τελευταίες δύο δεκαετίες και την προώθηση πολλαπλών καθεστώτων ευελιξίας,³³ αναπαράγονται «ριζικά διαφορετικά εργασιακά καθεστώτα» – με κύρια ευθύνη του κράτους, δηλαδή του δημόσιου τομέα, ο οποίος θέτει τα πρότυπα που ακολουθούν οι υπόλοιποι.³⁴

2/ Το κράτος, οι θεσμοί, η πολιτική εκπροσώπηση. Η μεταπολιτευτική θεσμική διευθέτηση

Από τις κυρίαρχες οικονομικές όψεις της κρίσης, η συζήτηση εξακτινώνεται στις ευρύτερες πολιτικές και θεσμικές. Εδώ αφετηρία είναι σχεδόν πάντα μια αναστοχαστική επανεπίσκεψη της μεταπολιτευτικής τομής. Διάχυτη είναι μια αρνητική ανάγνωση της Μεταπολίτευσης, ομού με μια καταγγελία της «κουλτούρας της». Η εικόνα της Μεταπολίτευσης που φιλοτεχνείται προβάλλει «από πάνω» ένα μεγάλο και αναποτελεσματικό κράτος, θωρακισμένο μέσα από τον «κρατικό αυταρχισμό» αλλά και την πελατειακή συνδιαλλαγή με την κοινωνία, με φόντο, «από κάτω», τη διάχυτη βίαιη αντίδραση (προϊόν της μεταπολιτευτικής υπερπολιτικοποίησης) ενάντια σε κάθε απόπειρα εκσυγχρονισμού.³⁵ Η αντίρροπη γραμμή υπεράσπισης της Μεταπολίτευσης και των κατακτήσεών της, ενάντια σε έναν ορισμένο μηδενιστικό απολογισμό που θεωρεί ότι η Μεταπολίτευση οδήγησε νομοτελειακά στη χρεοκοπία, υπερασπίζεται το «κοινωνικό συμβόλαιό της», συστατικά του οποίου θεωρούνται η κοινωνική δικαιοσύνη και η αλληλεγγύη.³⁶

Όποια και αν είναι η αξιολόγηση, καμία ανάγνωση δεν αποφεύγει την αναμέτρηση με τη θεσμική διευθέτηση που παρήγαγε η μεταπολιτευτική συνθήκη. Μία γνώριμη γραμμή ανάλυσης ανάγει τα μείζονα δεινά της χώρας στην παράμετρο της «κομματοκρατίας» (ίδιον των «δομικά υπανάπτυκτων» χωρών της καπιταλιστικής περιφέρειας, όπου κυριαρχεί το κομματικό και πελατειακό «βαρύ» κράτος, η συντεχνιακή νοστορπία και η ισχυρή κοινωνία πολιτών).³⁷ Συμπληρωμα-

κές είναι οι ερμηνείες όπου υπογραμμίζεται η θεμελιώδης αντίφαση της Μεταπολίτευσης: επιφανειακή ισοπολιτεία αφενός, ουσιαστική ανομία αφετέρου (ή με πολιτισμικούς όρους, «ευρωπαϊκό λούστρο» και «βαλκάνια ουσία», κάτι σαν επιπόλαιο catch-up των προτύπων του ανεπτυγμένου κέντρου).³⁸ Μέσα σε αυτά τα δίπολα θεωρείται ότι επιβίωσε και αναπτύχθηκε η υποταγή του συλλογικού συμφέροντος στα επιμέρους.

Πέραν της «κομματοκρατίας», χωρίς να την αρνείται, κινείται μια γραμμή ανάλυσης που διευρύνει την εστίαση στο είδος της συνέργειας κράτους, πολιτικοκομματικού συστήματος και συστήματος εκπροσώπησης κοινωνικών συμφερόντων: συνέργεια χωρίς εσωτερικές αντιστάσεις, που ενίοτε ποδηγετεί μόνο ο εκάστοτε εξωτερικός καταναγκασμός. Πρόκειται για μια «όσμωση» θεσμικών πεδίων που θα έπρεπε να είναι διακριτά, ανάμεσα σε κρατικούς τομείς, κομματικές δυνάμεις και κοινωνικές ομάδες με αυξημένη διαπραγματευτική ισχύ (ελεύθεροι επαγγελματίες και αυτοαπασχολούμενοι, μισθωτοί του δημόσιου τομέα, τραπεζικός τομέας), με βραχυπρόθεσμο στόχο την «κατάληψη πόρων και εξουσίας» και εργαλεία την πελατειακή δοσοληψία και τη δημαγωγία.³⁹

Μία άλλη γραμμή ερμηνείας τροποποιεί το μείγμα της παραπάνω παρατήρησης, θεωρώντας ότι ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά της Μεταπολίτευσης στην εξέλιξη της ήταν όχι η όσμωση διακριτών θεσμικών συστημάτων αλλά ο ασφυκτικός έλεγχος της κοινωνίας από το κράτος και το δικομματικό σύστημα, το οποίο σταδιακά εγκατέλειψε την κοινωνία και ενσωματώθηκε πλήρως στο κράτος, προσεγγίζοντας στο πρότυπο του κόμματος-καρτέλ και υπονομεύοντας κάθε πόρο αυτοθέσμησης της κοινωνίας.⁴⁰ Σε μια παραλλαγή, ο δικομματισμός είναι απλώς το σύμπτωμα της βαθμιαίας μετάλλαξης της φιλελεύθερης αντιπροσωπευτικής μεταπολιτευτικής δημοκρατίας σε έναν «κλειστό, ολιγαρχικό» διακανονισμό μεταξύ των μεγάλων πολιτικών δυνάμεων, όπου φράζουν οι δίαυλοι επικοινωνίας πολιτών-θεσμών.⁴¹

Η ιδιαιτερότητα του κράτους

Στο πλαίσιο αυτής της συζήτησης, μοιάζει εντυπωσιακή η «επιστροφή» του κράτους. Η αναποτελεσματικότητα του κράτους, η διαφθορά και η πελατειακή συγκρότηση ως στοιχεία κρίσης φαίνεται να συγκεντρώνουν μια γενικότερη συμφωνία. Από εκεί και πέρα, αναπτύσσεται

μια γνώριμη συζήτηση, όπου διαφοροποιείται το βέλος της αιτιότητας. Μία γραμμή ανάγνωσης θεωρεί ότι το πελατειακό κράτος, ως κόμβος του κυρίαρχου κοινωνικού συμβιβασμού, εντείνει την κομματική αντιπαλότητα, ακυρώνοντας στην πράξη τις κοινωνικές συναινέσεις.⁴² Τα δεινά της οικονομίας προκύπτουν από τη δυσλειτουργία του δημόσιου τομέα, έτσι ώστε προκρίνεται το μοντέλο του μικρότερου, επιτελικού κράτους, που θα αφήσει ελεύθερη την αγορά να αυξήσει την ανταγωνιστικότητα, την παραγωγικότητα, τις εξαγωγές κλπ.

Ωστόσο, δεν είναι όλες οι ανάλογες τοποθετήσεις εξίσου μονόδρομες. Σε άλλες περιπτώσεις βέβαια αναδεικνύεται η μειωμένη ανταγωνιστικότητα ως παρεπόμενο της «τελευταίας σοβιετικού τύπου οικονομίας στην Ευρώπη», με πλήθος περιορισμούς που αφαιρούν από την αγορά ζωτικό αέρα, ή με έναν υπερμεγέθη δημόσιο τομέα⁴³ και τις «υπερβολές του κρατισμού», που ανέχεται, εάν δεν εκτρέφει, τις στρεβλώσεις της αγοράς.⁴⁴ Συχνά όμως παρόμοιες οπτικές αναθεωρούν το αίτημα για «μικρότερο κράτος»: τάσσονται μάλλον υπέρ ενός πιο αποτελεσματικού δημόσιου τομέα, όχι σπάταλου αλλά με εσωτερικά κίνητρα και μετρήσιμα αποτελέσματα,⁴⁵ ενώ συχνά αναδεικνύουν τη σημασία του εξορθολογισμού των δημοσίων εσόδων (καταπολέμηση της θεσμοποιημένης φοροαποφυγής κλπ).⁴⁶

Μία ανάλυση ευθέως αντιπαραθετική προς τις «νεοεκσυγχρονιστικές» ερμηνείες αντιστρέφει την αιτιότητα αλλά και το επικείμενο: η διαφθορά, ο πελατειασμός, η δυσλειτουργία του δημόσιου τομέα στην Ελλάδα οφείλονται ακριβώς στο (νεοφιλελεύθερο) οικονομικό μοντέλο – εκτός αυτού, υπενθυμίζεται ότι η παγκόσμια χρηματοπιστωτική κρίση ξεκίνησε από χώρες που έχουν «απαλλαγεί» από τον κρατισμό (ΗΠΑ, Αγγλία).⁴⁷

Διατυπώνεται όμως και μια θέση υπέρβασης, που υπογραμμίζει μία παραγνωρισμένη όψη τους κράτους. Στη δημόσια συζήτηση, συχνά οι θεσμικές παθογένειες της ελληνικής περίπτωσης ανάγονται σε φυσικοποιημένες ιδιότητες ενός ιδιότυπου «οριενταλισμού» (ανορθολογισμού) που χρεώνεται πολιτισμικά στην ελληνική κοινωνία. Η εν λόγω οπτική αντιτάσσει ότι πρόκειται για απολύτως ορθολογικές συμπεριφορές, χαμηλού ρίσκου, οι οποίες εγχαράχθηκαν από τα πάνω, από την κρατική πολιτική (από το κράτος-παραγωγό του ηθικού επιπέδου της κοινωνίας, με μια γκραμισιανή ματιά),

επιμολύνοντας βαθιά την κοινωνία, κυρίως από τη δεκαετία του 1980 – σε συνδυασμό και με την απουσία ενός συγκροτημένου δημόσιου προνοιακού χώρου.⁴⁸ Η οικονομική κρίση θεωρείται πρωτίτως «κρίση συλλογικότητας»: η διαπιστωμένη δυσπιστία των πολιτών απέναντι στους αφερέγγυους θεσμούς καλλιεργεί την ιδιώτευση και την απομάκρυνση από την αναζήτηση του κοινού συμφέροντος.⁴⁹ Το κράτος και τα κόμματα, οι δυνάμεις διεύθυνσης της κοινωνίας ακριβώς παράγουν κυριαρχικά την «ανορθολογική» νοοτροπία και τη διάρρηξη του συλλογικού δεσμού, που έπειτα αναπαράγεται στο πεδίο της δημόσιας πολιτικής. Το στοίχημα επομένως της σημερινής κρίσης είναι η επούλωση του τραύματος της πρότερης διευθέτησης, με μια νέα πολιτική –και εν τέλει πολιτισμική– ηγεμονία.⁵⁰

Προς νέες μορφές πολιτικής εκπροσώπησης;

Μέσα από ποιες οδούς θα παιχτεί όμως το στοίχημα; Ερώτημα καίριο, ιδίως στο πλαίσιο μιας χρόνιας κρίσης εκπροσώπησης στην ελληνική πολιτική, όπου ευρύτερες κοινωνικές ομάδες αποσυσχετίζονται από παγιωμένες πολιτικές εκπροσωπήσεις εκφράζοντας μια εντυπωσιακά «πολυσυλλεκτική» δυσανεμία⁵¹ – την ίδια στιγμή που διέρχεται κρίση νομιμοποίησης και το σύστημα εκπροσώπησης κοινωνικών συμφερόντων, με το συνδικαλιστικό κίνημα να έχει καταστεί ανυπόληπτο, λόγω της χρόνιας σύμφυσης του με κυβερνητικές ή κομματικές στρατηγικές.⁵²

Οι φραγμένοι δίαυλοι της πολιτικής εκπροσώπησης φαίνεται ότι έχουν αναγκαστικά συνέπειες στις μορφές της. Για μία προσέγγιση, η οικεία μορφή κόμμα έχει απολέσει την προωθητική της ισχύ. Στο εξής, οι πολιτικοί παίκτες θα μοιάζουν περισσότερο με διευρυμένες «παρατάξεις-αστερισμούς», που θα περιλαμβάνουν τα κόμματα αλλά και πολιτικές ομάδες, κινήσεις πολιτών, κινήματα, διανοούμενους, ως κόμβους μιας ευρύτερης πολιτικής δικτύωσης.⁵³ Άλλοι, αντίθετα, θεωρούν ότι σε περιόδους κρίσης, δηλαδή έντασης του κοινωνικού φόβου, οξύνεται ο κοινωνικός κατακερματισμός και η φοβική εξατομίκευση αντικαθρεφτίζεται στο κομματικό σύστημα.⁵⁴ Μεταβαίνουμε πράγματι σε ένα μοντέλο «παρατάξεων», που όμως προσομοιάζει στην προδικτατορική εκδοχή, με οργανωτικο-πολιτικά κερματισμένους πολιτικούς χώρους. Το ερώτημα είναι ποιο και τι

είδους πολιτικό υποκείμενο μπορεί σε ένα τέτοιο τοπίο να υπερβεί την πολυδιάσπαση συμφερόντων, επιδιώξουν και προσδοκιών, δημιουργώντας έναν νέο πολιτικό «ενοποιητικό μύθο».⁵⁵

3/ Πολιτισμικές διαστάσεις της κρίσης. Το τέλος του ύστερου καπιταλισμού αλλά ελληνικά;

Η κραυγαλέα αντίθεση μεταξύ ιδιωτικής ευμάρειας και δημόσιας φτώχειας, η πολλαπλή ενδόρρηξη του κοινωνικού δεσμού, παράγει αποτελέσματα και στο επίπεδο των συλλογικών νοοτροπιών. Στοίχαιο αναστοχασμού γίνεται πλέον ανοικτά και από πολλές πλευρές η επιπολαιότητα του ηδονιστικού, ακραία ατομικιστικού «ελληνικού ονείρου» στην εποχή του ύστερου καπιταλισμού.⁵⁶ «Το τέλος της καλοπέρασης μόνο καλό θα φέρει», υποστηρίζουν ορισμένοι, σημειώνοντας ότι η επίπλαστη ευμάρεια οδήγησε σε –και ταυτόχρονα προήλθε από– μια γενικευμένη «ηθική χρεοκοπία» που επιμόλυσε πλατιά την κοινωνία, την πολιτική, τις καθοδηγητικές ελίτ, ακυρώνοντας έννοιες όπως ο συλλογικός βίος, τα όρια, η κοινωνική ευθύνη και αλληλεγγύη.⁵⁷

Ο αναστοχασμός αφορά και τον επαναπροσδιορισμό της τομής ορθολογισμός/ανορθολογισμός. Η μεταπολιτευτική ιστορία της Ελλάδας καθορίστηκε από μια «καθαλίωτη έκρηξη συναισθήματος» (σε γλώσσα ιστορικής κοινωνιολογίας, από την αδυναμία να χαλιναγωγηθεί πολιτικά και πολιτισμικά η μεταπολιτευτική «έκρηξη προσδοκιών»)⁵⁸. Αυτό το ιδιότυπο «δικαίωμα στην ευημερία» αποτέλεσε συστατικό πολιτισμικό στοιχείο ευρύτατων στρωμάτων στη μεταπολιτευτική Ελλάδα, σε μια κοινωνία αυξημένων προσδοκιών, αλλά και εργαλειοποιήθηκε πολιτικά φτάνοντας να γίνει αναπόσπαστο συστατικό της νέας «εθνικής ταυτότητας».⁵⁹

Το καταρρέον όνειρο της ευμάρειας αφήνει ενδεχομένως χώρο για έναν κοπιώδη συλλογικό αναστοχασμό που μπορεί να δώσει «μορφή στο συναίσθημα» και ίσως να τοποθετήσει στη θέση του γενικευμένου εγωτισμού μια ιστορικά ανεύρετη διαδικασία εξατομίκευσης. Ωστόσο, η χειραφετητική όψη ενός τέτοιου αναστοχασμού κινδυνεύει να υπονομευθεί από μια ισοπεδωτική ηθικολογία (όπου η συλλογική ύβρις ακολουθείται από την «τιμωρή κρίση»), που διαβρώνει την πολιτική, απαλείφοντας τις αναγκαίες (πολιτικές) διακρίσεις, καθώς δεν μετείχαν όλες οι ομάδες του πληθυσμού, ούτε με τον ίδιο τρόπο,

στην ιδεολογία της απόλαυσης.⁶⁰ Το ίδιο ισχύει για το αντεστραμμένο ισοδύναμο της: η «με πρόσχημα τη διαφθορά» επίθεση κατά της πολιτικής συλλήβδην⁶¹ όχι μόνο αθώνει μια ολόκληρη σειρά κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές πρακτικές που δεν περιορίζονται στο πολιτικό προσωπικό της χώρας, αλλά και υποκαθιστά την πολιτική με την ηθική, στρώνοντας το δρόμο σε έναν κοινωνικό και πολιτικό αυταρχισμό.

Στο πεδίο της συλλογικής νοοτροπίας «ξαναπαίζεται» και το περιεχόμενο της διάκρισης πρόοδος/συντήρηση. Ορισμένες αναλύσεις διαπιστώνουν τη συγκρότηση ενός πολιτισμικού χώρου που μέσα από την καταγγελία του εξτρεμισμού των άκρων, του λαϊκισμού και του κρατισμού, την υπεράσπιση του «ορθολογισμού» και του «υπεύθυνου ατομικισμού», φιλοτεχνεί μια «μεταμοντέρνα εκδοχή» του φιλελεύθερου Κέντρου, μια δημοκρατία της μεσότητας: η εικόνα μιας Ελλάδας «cool, “κανονικής”, μεταδογματικής, ευπρεπισμένης» –εικόνα ενός επικαιροποιημένου συντηρητισμού, με όραμα μια κοινωνία ειρηνευμένη, χωρίς ανταγωνισμούς, άρα χωρίς πολιτική.⁶²

Αντίστροφα, στον πάντα εύγλωττο χώρο του free press μαζικού έντυπου, η διαιρετική γραμμή ορίζεται συχνά ανάμεσα στην «ακινήσια» και τη «γκρίνια» του ανορθολογισμού και στις δυνάμεις που δεν φοβούνται «να πάνε μπροστά». Από τη μια, όσοι υπερασπίζονται με πάθος κεκτημένα ενός καθεστώτος «καθυστερήσεως», ανομίας, στασιμότητας, οι «νέοι συντηρητικοί»_ από την άλλη, οι κοινωνικές δυνάμεις που δεν φοβούνται το μέλλον, πρόθυμες να ξεπεράσουν «αγκυλώσεις» και δημιουργικά να δώσουν νέα ώθηση στον ιστορικό τους προσανατολισμό: την παρακολούθηση του «δυναμισμού της μητρόπολης». Μια επικαιροποιημένη εκδοχή των δυναμικών μεσοστρωμάτων, για τα οποία όμως μια γενίκευση της λιτότητας θα ήταν casus belli – η μη «εξοικείωση με ένα χαμηλότερο βιοτικό επίπεδο» είναι ακριβώς το όριο αυτής της κίνησης προς τα μπρος.⁶³

Η κινητοποίηση του έθνους

Σε συγκυρίες κρίσης ή μετάβασης, ο τρόπος με τον οποίο εγκαλούνται τα υποκείμενα με κεντρικό άξονα το έθνος αποκτά ιδιαίτερο βάρος. Εν προκειμένω, φαίνεται να αναπτύσσεται μια αφήγηση εθνικής κινητοποίησης στο πλαίσιο του συλλογικού αναστοχασμού, της λελογι-

σμένης θυσίας και του εξορθολογισμού της κοινωνίας, χάριν της επανάκτησης μιας εθνικής ανεξαρτησίας που απώλεσθηκε λόγω των πολιτικών που ακολουθήθηκαν τα τελευταία χρόνια.⁶⁴

Από την άλλη, εκτυλίσσονται ορισμένες όχι πρωτόγνωρες συγκλίσεις ετερογενών πολιτικών χώρων που θεωρούν ότι η ιστορική εξάρτηση της χώρας έχει μετατραπεί σε αμετάκλητη απώλεια εθνικής κυριαρχίας, σε ένα καθεστώς ιδιότυπης «κατοχής» από τους δανειστές, τις «ντόπιες και ξένες ελίτ»⁶⁵ αλλά και τη «δωσιλογική» κυβέρνηση. Η «νέα κούντα» είναι επιπλέον ύποπτη εθνικής μειοδοσίας,⁶⁶ ενώ συχνά προβάλλεται εξ' αριστερών το σύνθημα «ενός νέου ΕΑΜ», συστοιχίζόμενο συνήθως με αιχμές που θυμίζουν την πολιτική του πρώτου κυβερνητικού ΠΑΣΟΚ. Ανάλογες εκτιμήσεις δίνουν πολιτισμική χροιά στην εθνική έγκληση: η κατάρρευση της ευμάρειας συνιστά απόδειξη αποτυχίας της «παρασιτικής ενσωμάτωσης στην παγκοσμιοποίηση και τη Δύση»,⁶⁷ που συνοδεύτηκε από την προϊούσα «αποεθνικοποίηση, την εγκατάλειψη της ταυτότητας, τον εθνομηδενισμό».⁶⁸ Προσεγγίσεις μειοψηφικές, που ωστόσο αντιστοιχούν σε ευρύτερες κοινωνικές υποδοχές – αρκεί να θυμηθεί κανείς ότι το «προσβλητικό» εξώφυλλο του γερμανικού *Focus* με τη χειρονομούσα Αφροδίτη ένωσε σε ένα μέτωπο αντίδρασης από τις ριζοσπαστικότερες εκδοχές της Αριστεράς μέχρι τις πιο ακραίες δεξιές ομάδες.

Εντός των αριστερών χώρων, ωστόσο, αναπτύσσεται και μια αντίρροπη γραμμή, που απορρίπτει τις εθνικές ή λαϊκές εγκλήσεις, επαναφέροντας με καθαρότητα ως κύρια αντίθεση της σημερινής κοινωνίας την αντίθεση κεφαλαίου-εργασίας (και όχι μεταξύ μεγάλου κεφαλαίου και λαού ή εθνικών δυνάμεων και ξένης επιβουλής).⁶⁹ Επικαιροποιεί έτσι μεσοπολεμικά συνθήματα με ανταγωνιστική σαφήνεια: «τάξη εναντίον τάξης».⁷⁰

Στις εθνικές (ή μη) εγκλήσεις συμπλέκονται οι πολιτικές διαιρέσεις (εκσυγχρονισμός/αντικεκσυγχρονισμός) με εκείνες που αγγίζουν μακροϊστορικά πολιτισμικά χαρακτηριστικά της ελληνικής κοινωνίας (Δύση/Ανατολή). Το πιο εύστοχο σκόλιο για τις προϋποθέσεις στοχασμού και αναστοχασμού της κοινής μοίρας μέσα από αυτά τα πρίσματα υποστηρίζει, ιστορικοποιώντας τις εμφανίσεις του δημοκρατικού εκσυγχρονιστικού αιτήματος στη χώρα, ότι ο άλυτος κόμπος Δύσης και Ανατολής (αντίστοιχα: του αιώνιου εθνους και του αιώνιου λαού) αποτέλεσε

το βαθύ πολιτισμικό υπόστρωμα που ακύρωσε τη δυνατότητα δημιουργίας μιας συλλογικής ταυτότητας⁷¹ που θα προσομοίαζε στις αρχές του πολιτικού έθνους του Διαφωτισμού.⁷² Αυτή η ιδεολογική διάσταση εργαλειοποιήθηκε από τις πολιτικές ελίτ (και αντι-ελίτ), είτε στα σχήματα της «καθ' ημάς Ανατολής» και του ανάδελφου, αντιστασιακού έθνους, είτε σε εκείνα του επειγοντικού άνωθεν εκσυγχρονισμού, ο οποίος αποδίδει τις ανεπάρκειές του στη μη δεκτικότητα του «ανατολίτη λαού».

4/ Εθνική ή ευρωπαϊκή διέξοδος;

Στο ερώτημα «τι να κάνουμε;», μία τολμηρή εθνική διέξοδος, η παύση πληρωμών, παραδόξως υποδεικνύεται εξίσου από μια δεδηλωμένα νεοφιλελεύθερη άποψη (που απηχεί άλλωστε παρόμοιες προτάσεις «συστημικών» οικονομολόγων κυρίως από τον αγγλοσαξωνικό χώρο)⁷³ όσο και από σχολιαστές που κινούνται στο χώρο της Αριστεράς. Θεμέλιο της άποψης είναι συνήθως το πραγματικό γεγονός ότι τα χρέη της ευρωπαϊκής περιφέρειας οφείλονται στο θρίαμβο του ανταγωνιστικού γερμανικού κεφαλαίου, ενώ τα ελλείμματα όχι μόνο τροφοδοτούν τα πλεονάσματα του κέντρου αλλά ισοσταθμίζονται ταυτόχρονα με τραπεζικό δανεισμό από τις ίδιες τις χώρες του κέντρου.⁷⁴ Η συμμετοχή στο ευρωπαϊκό νομισματικό σύστημα θεωρείται επαχθής για τις περιφερειακές χώρες, επομένως πρέπει να επανεξεταστεί.

Οι παραπάνω προτάσεις δέχονται σφοδρή κριτική, καταρχάς για λόγους γεωπολιτικούς: μια τέτοια μονομερής πρωτοβουλία θα ναρκοθετούσε τη στρατηγική επιλογή της Ελλάδας να βαδίσει στο δρόμο της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης και θα αποτελούσε επιθετική κίνηση απέναντι στους εταίρους της, ανατρέποντας ισορροπίες δεκαετιών.⁷⁵ Επιπλέον, το μικρό σχετικά μέγεθος της Ελλάδας και του χρέους της δεν διασφαλίζει την απαραίτητη σε τέτοιες περιπτώσεις διαπραγματευτική ισχύ, ενώ μια αναδιαπραγμάτευση θα επέφερε απότομη μείωση του ΑΕΠ,⁷⁶ θα στέρεε τη ροή δανεισμού από το εξωτερικό, οδηγώντας σε κρίση ρευστότητας και ανυπέβλητη ύφεση,⁷⁷ ενώ η αναπόφευκτη υποτίμηση του νομίσματος δεν μπορεί να λειτουργήσει προωθητικά σε μια χώρα σαν την Ελλάδα, με ανεπαρκή παραγωγική και εξαγωγική υποδομή.⁷⁸ Από πολιτική άποψη, ο ιδιότυπος καταστροφισμός που προωθεί μια τέτοια

επιλογή όχι μόνο δεν διευρύνει τις προοπτικές μιας προοδευτικής λύσης,⁷⁹ αλλά ενδέχεται να ευνοεί τάσεις ακραίας συντηρητικοποίησης της κοινωνίας.⁸⁰

Πέραν της συζήτησης αυτής, οι περισσότερες προσεγγίσεις αναζητούν διέξοδο στο ευρωπαϊκό επίπεδο, με την καταρχήν παραδοχή ότι η ελληνική κρίση «πολιτικοποίησε» την Ευρώπη. Η ΕΕ ταλαντεύεται ανάμεσα σε δύο κρίσιμες για το μέλλον της επιλογές. Η μία είναι η «επανεθνικοποίηση» της ευρωπαϊκής πολιτικής: μετατόπιση της διαχείρισης της κρίσης σε εθνικό επίπεδο και διακρατική διαπραγμάτευση εκτός των ευρωπαϊκών θεσμών: επιλογή που αναδεικνύει μεγαλοπρεπώς το πολιτικό έλλειμμα συνοχής – σε πλήρη αντίθεση με την προχωρημένη οικονομική συνοχή της ευρωζώνης.⁸¹ Από την άλλη, η διακινδύνευση του ευρώ και της ευρωζώνης ανάγκασε εν μέρει την ΕΕ να υιοθετήσει έναν μηχανισμό στήριξης, στην ουσία προαναγγέλλοντας την ίδρυση θεσμών αναδιανομής πλεονασμάτων, δηλαδή εν τέλει μηχανισμών που θα μπορούν να προστατεύουν το κοινό νόμισμα (και μάλιστα όχι με περιοριστικές πολιτικές εν μέσω κρίσης),⁸² δείχνοντας σημεία υποχώρησης της «μονεταριστικής ακαμψίας».⁸³

Αυτό που μοιάζει αναγκαίο είναι η θεμελίωση ενός ισχυρού «ευρωπαϊκού fiscus», ενός μηχανισμού φορολογίας και δανεισμού σε επίπεδο ΕΕ,⁸⁴ μαζί με έναν ουσιαστικό κοινοτικό προϋπολογισμό (ικανό για περιφερειακή αναδιανομή) και αντίστοιχο ρόλο της ΕΚΤ.⁸⁵ Συναφώς τίθεται το πρόβλημα της συμβατότητας οικονομικών δομών Βορρά και Νότου,⁸⁶ που απαιτεί όχι μόνο αναδιανομή των πόρων αλλά και διαφοροποιημένες πολιτικές σε διαφοροποιημένες οικονομίες.⁸⁷ Ζητήματα οικονομικής φύσης, που διασυνδέονται ουσιαστικά με την πολιτική ενοποίηση, ως προαπαιτούμενα συγκρότησης μιας ευρωπαϊκής λαϊκής (πολιτικής) κυριαρχίας.⁸⁸

5/ Ανοικτά ερωτήματα

Σε αυτό το ευρύτατο πεδίο διαιρέσεων και συγκρούσεων που διαμορφώνει η ελληνική κρίση, το βέβαιο είναι ότι καμία απάντηση δεν είναι απλή. Θα μπορούσαμε προς το παρόν να συγκρατήσουμε ορισμένους κόμβους ερωτημάτων. Να αναρωτηθούμε, για παράδειγμα, εάν ο κατακερματισμός της οικονομικής δομής ή των θεσμικών συστημάτων, όπως η πρόνοια, η φορολογία και η εργασία, ενδέχεται να οδηγήσει σε μια εξίσου κατακερματισμένη εικόνα κοινωνίας. Να ξανα-

σκεφτούμε τα όρια της μεταπολιτευτικής θεσμικής και δημοκρατικής διευθέτησης, τη δυνατότητα του κράτους να παράγει νοοτροπίες και συναινήσεις χωρίς να αναπαράγει ανισότητες και αποκλεισμούς. Να σκεφτούμε τα όρια αλλά και τις δυνατότητες του συλλογικού επαναπροσδιορισμού που μοιάζει να πυροδοτεί η κρίση, τον αναστοχασμό για τα όρια της ευμάρειας, για τη σχέση ατομικισμού και εξατομίκευσης, για την πολιτισμική και στρατηγική τοποθέτηση της εθνικής κοινότητας στο σημερινό παγκόσμιο περιβάλλον. Νομίζω ότι διατηρεί το νόημά της η παρατήρηση ότι η υπό διαμόρφωση, και προς το παρόν ανεύρετη, νέα πολιτική και πολιτισμική, εν τέλει παιδαγωγική ηγεμονία θα αναγκαστεί να απαντήσει σε πολύ περισσότερα και πιο σύνθετα ερωτήματα από το τρέχον «ναι ή όχι στο μνημόνιο» και κυρίως στο απαράγραπτο πρόβλημα του πολιτικού: πώς δηλαδή εξασφαλίζεται η συνεκτική εκπροσώπηση μιας πρωτοφανώς πολυκερματισμένης κοινωνίας, με τρόπο μάλιστα που να ενσωματώνει αντί να εξοβελίζει τις πολλαπλές συγκρούσεις.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- 1 Τ. Γιαννίσης, «Η διεθνής κρίση, η ελληνική, οι συλλογικές ευθύνες και ο Επιμηθέας», *Athens Review of Books*, τχ. 5, Μάρτιος 2010· Kevin Featherstone, «Μετά τη διάσωση, χρειάζεται και όραμα», *Καθημερινή*, 18-7-2010. Ακόμη και εκπρόσωποι του εγχώριου χρηματοπιστωτικού συστήματος παραδέχονται ότι ανάμεσα στις βασικές αιτίες της παγκόσμιας κρίσης είναι η τάση απορρύθμισης του χρηματοπιστωτικού τομέα παγκοσμίως που εφαρμόστηκε στις δεκαετίες του 1980 και 1990, βλ. «Alpha Bank: Τα αίτια της κρίσης, πόσο θα κρατήσει η ύφεση, ποιους επηρεάζει», *Ημερησία*, 5-3-2010.
- 2 Γ. Στουρνάρας, «Εμείς οι ίδιοι είμαστε, σχεδόν αποκλειστικά, υπεύθυνοι για τις δυσμενείς εξελίξεις», *Απογευματινή*, 1-2-2010.
- 3 Κ. Βεργόπουλος, «Η προοδευτική πολιτική», *Ελευθεροτυπία*, 17-5-2010.
- 4 «Αναζητώντας την πολιτική μέσα στην κρίση. Μια συζήτηση με τον Κ. Τσουκαλά», *Αυγή*, «Ενθέματα», 20-6-2010.
- 5 Στ. Θωμαδάκης, «Η κρίση, τα κράτη και οι αγορές», ανακοίνωση στην επιστημονική συζήτηση του περιοδικού *Ιστορείν*, 8-5-2010.
- 6 Κ. Δουζίνας, «Το ελληνικό ηφαίστειο: πολιτικές και ηθικές διαστάσεις της κρίσης», *Αυγή*, «Ενθέματα», 1-5-2010

(ο οποίος, ωστόσο, προβαίνει σε μια αντίστροφη φυσικοποίηση του «αναπάντεχου» της αντίστασης).

- 7 Στ. Θωμαδάκης, «Η κρίση, τα κράτη και οι αγορές», ό.π.
- 8 Γ. Στουρνάρας, «Εμείς οι ίδιοι», ό.π.
- 9 Γ. Βούλγαρης, «Passagier im letzten Waggon», *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 14-5-2010.
- 10 Α. Λιάκος, «Παράλληλοι λόγοι για την κρίση», *Το Βήμα*, 21-3-2010.
- 11 Α. Φραγκιάδης, «Η προσφυγή της Ελλάδας στον ευρωπαϊκό μηχανισμό στήριξης σε ιστορική προοπτική», ανακοίνωση στην επιστημονική συζήτηση του περιοδικού *Ιστορείν*, 8-5-2010.
- 12 Γ. Σταθάκης, «Η δημοσιονομική κρίση της ελληνικής οικονομίας: μια ιστορική ματιά», *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 108, Ιανουάριος-Μάρτιος 2010· Γ. Παγουλάτος, «Διέξοδος από την πραγματικότητα», *Καθημερινή*, 25-7-2010.
- 13 Γ. Σταθάκης, «Η δημοσιονομική κρίση της ελληνικής οικονομίας», ό.π.
- 14 «Απλά μαθήματα επιλεκτικής πτώχευσης», editorial, *Θέσεις*, τχ. 122, Ιούλιος-Σεπτέμβριος 2010.
- 15 «Η καταστολή ως ιδεολογία», editorial, *Θέσεις*, τχ. 110, Ιανουάριος-Μάρτιος 2010.
- 16 Β. Πεσμαζόγλου, «Η πρόσφατη κρίση: το παρόν ως ιστορία», *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 108, Ιανουάριος-Μάρτιος 2010.
- 17 Στ. Θωμαδάκης, «Η κρίση, τα κράτη και οι αγορές», ό.π.
- 18 Δ. Καζάκης, «Οι βαθιές πολιτικές ρίζες της ελληνικής χρεοκοπίας», *Το Ποντίκι*, 20-5-2010.
- 19 Κ. Λαπαβίτσας, «Παύση πληρωμών και έξοδος από την ευρωζώνη», *Ελευθεροτυπία*, 19-5-2010.
- 20 Κ. Τσουκαλάς, «ο σώζων εαυτόν σωθήτω», *Βήμα*, 1-5-2010.
- 21 Στ. Θωμαδάκης, «Η κρίση, τα κράτη», ό.π.: Γ. Βούλγαρης, «Passagier im letzten Waggon», ό.π.
- 22 Αρ. Δοξιάδης, «Νοικοκυραίοι, ραντιέρηδες, καιροσκόποι. Θεσμοί και νοοτροπίες στην ελληνική οικονομία», *Athens Review of Books*, τχ. 8, Ιούνιος 2010.
- 23 Μ. Ματσαγγάνης, «Ακριβή ανάπτυξη και δίκαιη λιτότητα», *Αυγή*, «Δαίμων της Οικολογίας», 7-3-2010· / Α. Λιάκος, «Παράλληλοι λόγοι για την κρίση», ό.π.
- 24 Γ. Βούλγαρης, «Passagier im letzten Waggon», ό.π.
- 25 Γ. Σταθάκης, «Η δημοσιονομική κρίση της ελληνικής οικονομίας», ό.π.
- 26 Μ. Ματσαγγάνης, «Ακριβή ανάπτυξη», ό.π.: Κ. Τσουκαλάς, «Ο σώζων εαυτόν», ό.π.

- 27 Γ. Βούλγαρης, «Passagier im letzten Waggon», ό.π.: Γ Σταθάκης, «Η δημοσιονομική κρίση της ελληνικής οικονομίας», ό.π..
- 28 Μ. Ματσαγγάνης, «Ακριβή ανάπτυξη», ό.π.
- 29 Κατά Τζ. Μπάτλερ, τον αποκλεισμό ολόκληρων κοινωνικών ομάδων, βλ. Ι. Λαλιώτου, «Η ευημερία και η κρίση ως τιμωρός», *Το Βήμα*, 20-6-2010.
- 30 Γ. Παγουλάτος, «Τα στάδια της κρίσης», *Η Καθημερινή*, 24-1-2010.
- 31 Μ. Ματσαγγάνης, «Βιώσιμες και δικαίες συντάξεις σε μια ανοιχτή κοινωνία», *Athens Review of Books*, τχ. 4, Φεβρουάριος 2010.
- 32 Γ. Σταθάκης, «Η κρίση της "κατακερματισμένης" ελληνικής οικονομίας», *Αυγή*, 21-2-2010.
- 33 Γ. Κουζής, «Εργασία: πλήρης απορρύθμιση», *Εποχή*, 30-5-2010.
- 34 Χρ. Ιορδάνογλου, «Είναι το κράτος, ανόητε», *Το Βήμα*, 14-3-2010.
- 35 Δ. Ψυχογιός, «Junk bonds of a junk state», *Το Βήμα*, 1-5-2010
- 36 Κ. Δουζίνας, «Το ελληνικό ηφαίστειο», ό.π.
- 37 Ν. Μουζέλης, «Υπάρχει μέλλον αν εκμεταλλευτούμε την κρίση», *Το Βήμα*, 16-5-2010.
- 38 Ν. Αλιβιζάτος, «Η δεύτερη μεταπολίτευση είναι σήμερα δυνατή», *Η Καθημερινή*, 11-4-2010.
- 39 Σε αυτή την κατεύθυνση ο Α. Λιάκος, «Παράλληλοι λόγοι για την κρίση», ό.π., ο οποίος επιπλέον υποστηρίζει ότι η παραγνώριση της διαφθοράς δεν πρέπει να οδηγήσει στην πρόκριση της ιδιωτικοποίησης.
- 40 Μ. Σπουρδαλάκης, «Η τελευταία αναγγελία του τέλους της Μεταπολίτευσης», *Η Αυγή*, 2-5-2010.
- 41 Π. Τσίμας, «Η ατέλειωτη μεταπολίτευση», *Τα Νέα*, 29-5-2010.
- 42 Κ. Σημίτης, «Το τίμημα της πελατειακής πολιτικής», *Η Καθημερινή*, 2-5-2010, ακολουθώντας πάγιες επεξεργασίες του Ν. Μουζέλη.
- 43 Γ. Στουρνάρας, «Εμείς οι ίδιοι», ό.π.: Kevin Featherstone, «2010: το τέλος μιας αρχής», *Καθημερινή*, 10-1-2010· Π. Μανδραβέλης, «Τα ερωτήματα της κρίσης», *Η Καθημερινή*, 11-7-2010.
- 44 Kevin Featherstone, «Μετά τη διάσωση, χρειάζεται και όραμα», *Η Καθημερινή*, 18-7-2010.
- 45 Χρ. Ιορδάνογλου, «Είναι το κράτος, ανόητε», ό.π.
- 46 Γκ. Χαρδούβελης, «Υπάρχει προοπτική ανάπτυξης», *Το Βήμα*, 20-6-2010.
- 47 Ευ. Τσακαλώτος, «Κενά στην εκσυγχρονιστική ερμηνεία για την ελληνική κρίση», *Ελευθεροτυπία*, 9-5-2010.
- 48 Η παρατήρηση αυτή σε Ιλέανα Μορώνη, «Αλληλεγγύη – για να κερδίσουμε τον πόλεμο», *Αυγή*, «Ενθέματα», 23-5-2010.
- 49 Γ. Καμίνης, «Ζητείται εμπιστοσύνη», *Athens Voice*, τχ. 295, 25-3-2010 και «Συνήγορος του πολίτη: Η οικονομική κρίση είναι κρίση συλλογικότητας», *Η Καθημερινή*, 26-3-2010.
- 50 Γ. Μοσχονάς, «Το πνεύμα του έθνους και η πολιτική χρεοκοπία», *Το Βήμα*, 20-6-2010.
- 51 Χρ. Βερναρδάκης, «Αίτημα νέας μεταπολίτευσης», και Γ. Μοσχονάς, «Πρωτόγνωρο κενό εκπροσώπησης», *Ελευθεροτυπία*, 26-7-2010.
- 52 Τ. Παππάς, «Σε συνθήκες βρασμού», *Ελευθεροτυπία*, 30-5-2010.
- 53 Γ. Βούλγαρης, «Διαχείριση λιτότητας ή νέα μεταπολίτευση», ό.π.
- 54 Α. Πανταζόπουλος, «Ζήτημα εμπιστοσύνης», *Ελευθεροτυπία*, 26-7-2010.
- 55 Α. Πανταζόπουλος, «Προ-μεταπολίτευση», *Ελευθεροτυπία*, 17-4-2010.
- 56 Γ. Πήττας, «Ελλάδα, τίτλοι τέλους», www.tvxs.gr, 20-3-2010.
- 57 Ν. Ξυδάκης, «Πολιτική ενώπιον των ερειπίων», *Καθημερινή*, 21-3-2010.
- 58 Στ. Ράμφος, «Η Ελλάδα πάσχει από ένα "ξεχειλωμένο θέλω, ποθώ, προσδοκώ"», *Ελευθεροτυπία*, 25-5-2010.
- 59 Ι. Λαλιώτου, «Η ευημερία και η κρίση ως τιμωρός», ό.π.
- 60 Ι. Λαλιώτου, ό.π.: Κ. Τσουκαλάς, «Αναζητώντας την πολιτική μέσα στην κρίση», ό.π.
- 61 Γ. Σιακαντάρης, «Διαφθορά και νεοσυντηρητισμός», περιοδικό *Μεταρρύθμιση*, τχ. 37, Ιούλιος 2010, <http://www.metarithmisi.gr/el/readText.asp?textID=1231>.
- 62 Ν. Σεβαστάκης, «Οι νέοι φιλελεύθεροι», *Ελευθεροτυπία*, 19-6-2010.
- 63 Φ. Γεωργελές, κύρια άρθρα του περιοδικού *Athens Voice*, τχ. 294, 296, 303, 304, 306 και 308.
- 64 Εμφανής, για παράδειγμα, στην κυβερνητική ρητορική.
- 65 Τ. Φωτόπουλος, «Η ευθύνη της Αριστεράς στη σημερινή κρίση», *Ελευθεροτυπία*, 19-6-2010.
- 66 Γ. Δελαστικός, «Δικτατορία ΕΕ-ΔΝΤ», *Πριν*, 25-7-2010.
- 67 «Κρίση και κακοφωνία», σημείωμα της σύνταξης, *Άρδην*, τχ. 80, Μάιος-Ιούνιος 2010.
- 68 Γ. Καραμελιάς, «Η αναπόφευκτη πτώχευση ενός μοντέλου», *Άρδην*, τχ 79, Μάρτιος-Απρίλιος 2010.
- 69 «Απλά μαθήματα επιλεκτικής πτώχευσης», *Θέσεις*, ό.π.
- 70 Χ. Λάσκος, «Τάξη εναντίον τάξης», *Αυγή*, 7-3-2010.
- 71 Σία Αναγνωστοπούλου, «Η Δύση και η Ανατολή της Ελλάδας», *Αυγή*, 30-5-2010.
- 72 Ι. Μορώνη, «Αλληλεγγύη – για να κερδίσουμε τον πόλεμο», ό.π.
- 73 Α. Ανδριανόπουλος, «Πιθανή λύση η στάση πληρωμών», 17-4-2010, <http://www.sofokleous10.gr/portal2/to-prototohema/toprototohema/2010-04-16-21-29-04-2010041622192/>.
- 74 Κ. Λαπαβίτσας, «Το χρέος, το ευρώ και οι θέσεις της Αριστεράς», *Αυγή*, 11 και 13-7-2010.
- 75 Α. Φραγκιάδης, «Η προσφυγή της Ελλάδας», ό.π.
- 76 Γ. Σταθάκης, «Η δημοσιονομική κρίση της ελληνικής οικονομίας», ό.π.
- 77 Στ. Θωμαδάκης, «Η κρίση, τα κράτη και οι αγορές», ό.π.
- 78 Κ. Καλλωνιάτης, «Η άρνηση πληρωμής του χρέους και οι παγίδες», *Αυγή*, 4-7-2010.
- 79 Κ. Βεργόπουλος, «Δυστυχώς δεν επτωχεύσαμε», ό.π.
- 80 Κ. Τσουκαλάς, «Αναζητώντας την πολιτική μέσα στην κρίση», ό.π.
- 81 Καθώς όλες οι ευρωπαϊκές οικονομίες βρίσκονται μεταξύ 80% και 120% του ευρωπαϊκού μέσου όρου, ενώ οι εμπορικές και κεφαλαιακές ροές είναι ιδιαίτερα υψηλές, βλ. Γ. Σταθάκης, «Εθνικές και ευρωπαϊκές στρατηγικές για την κρίση», *Αυγή*, 7-2-2010.
- 82 Γ. Βαρουφάκης, «Το δώρο της Ελλάδας στην Ευρώπη», www.protagon.gr, 4-5-2010· Κ. Βεργόπουλος, «Η προοδευτική πολιτική», ό.π.
- 83 Α. Φραγκιάδης, «Η προσφυγή της Ελλάδας», ό.π.
- 84 Στ. Θωμαδάκης, «Η κρίση, τα κράτη και οι αγορές», ό.π.
- 85 Γ. Σταθάκης, «Η δημοσιονομική κρίση της ελληνικής οικονομίας», ό.π.: Β. Πεσμαζόγλου, «Η πρόσφατη κρίση: το παρόν ως ιστορία», ό.π.
- 86 Ν. Μουζέλης, «Υπάρχει μέλλον αν εκμεταλλευτούμε την κρίση», ό.π.
- 87 Θ. Πελαγίδης, «Οι αδυναμίες της ευρωζώνης ήρθαν στο προσκήνιο», *Ελευθεροτυπία*, 10-1-2010.
- 88 Βλ. Ι. Μορώνη, «Αλληλεγγύη – για να κερδίσουμε τον πόλεμο», ό.π.